Petrás Éva: Nacionalizmus és politikai romantika

Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány

Petrás Éva

Nacionalizmus és politikai romantika

Vázlat a magyar nacionalizmus romantikus elemeiről és a politikai romantikáról Magyarországon

eökik

Budapest, 2006

© Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány

Felelős kiadó: dr. Törzsök Erika elnök
1093 Budapest, Lónyay u. 24. félemelet 1.
Levelezési cím: 1461 Budapest, Pf. 362
Telefon: (+36 1) 216 7292, 456 0779 Fax: (+36 1) 216 7696
Internet: www.eokik.hu • E-mail: minor@eokik.hu

Tervezés, nyomdai előkészítés és nyomás:
Stúdió MolnART
Telefon: (+36 20) 203 9961
E-mail: info@molnart.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 5

1. A vizsgálat módszere és tárgya 9

2. A kelet-közép-európai romantika 17

2.1 A romantika és a nemzeti önazonosság történeti jellege 18
2.2 A romantika hatástörténete a politikai gondolkodásban 22

3. A magyar nacionalizmus fejlődéspályája és a történelmi Magyarország fenntartásának követelménye 31

4. A romantikus politikai nemzeteszmény 37

4.1 Magyarország helyzete a Habsburg Birodalomban 41
4.2 A polgári átalakulás sajátosságai 42
4.3 Összegzés 46

5. Politikai romantika a dualizmusban 49

5.1 A „nemzeti" mint politikai jelszó 57
5.2 A „keresztény" mint politikai jelszó 61
5.3 Összegzés 67

6. Újkonzervativizmus a két világháború között 73

7. Végkövetkeztetések 89

Felhasznált irodalom 93

Summary 97

Előszó

Bár korunkban a nemzettudat modern formája, a nacionalizmus oly mértékben vált világszerte a közösségi és személyes identitás részévé, hogy léte szinte az emberiség közös antropológiai jellemzőjének tűnik, történetileg mégis új keletű jelenségről van szó. A közösségi identitások formálódásában ugyan valóban az emberi történelem kezdetei óta megfigyelhető az általunk „mi"-ként értelmezett csoport megkülönböztetése a „más"-tól, az idegentől, de az újkorig e csoportok között a nemzet, s így a nemzethez tartozás nem képezett központi jelentőségű viszonyrendszert. A nacionalizmust kutató történészek az európai nemzetfogalom és a modern nacionalizmus kialakulását az emberiség egyik legnagyobb változásának kísérőjelenségeként értelmezik. E szerint a nacionalizmus egy kora újkori előzmények (reformáció, reneszánsz), ill. újkori politikai és gazdasági változások (az angol és a francia forradalom, valamint az ipari forradalom) hátterében meghúzódó visszafordíthatatlan társadalmi változásnak, az agrártársadalmak ipari társadalommá alakulásának az eszmetörténeti kísérőjelensége.[1] Történetét és megjelenési formáit tekintve azonban olyan bonyolult jelenségről van szó, amely szinte lehetetlenné teszi, hogy minden nacionalizmusra egyként érvényes definíciót találjunk, s a kutató helyzetét a nacionalizmusnak az a kezdettől fogva meglévő jellegzetessége sem könnyíti meg, hogy „a nemzet mint az emberiség csoportokra való tagolásának természetes, Istentől származó kategóriája, mint inherens, politikai végzet nem egyéb mítosznál, mely néha képes a prenacionális kultúrákat nemzetté tenni, néha feltalálni őket és gyakran megsemmisíteni: ez a valóság."[2]

A következő tanulmány a nacionalizmust mint adott szociokulturális miliőben megszülető és ható eszmerendszert vizs-

---

[1] Erről lásd: Ernest Gellner: *Nations and Nationalism.* Oxford, 1983.

[2] E. J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve.* Budapest, 1997. 17. old.

gálja, ennek történetét követi nyomon a magyar esetben. Nem lehet célja a modern magyar nemzettudat történetének összegző feltárása, hanem annak csupán egyik részelemére hívja fel a figyelmet: arra, hogy a romantika milyen módon járult hozzá ahhoz, hogy ez és éppen ilyen lett a modern kori magyar nemzettudat. Ezzel szándékozik ahhoz a történettudományban elfogadott, de a köztudatban még eléggé gyökeret nem vert belátáshoz a maga meggondolásaival hozzájárulni, hogy a magyar nacionalizmus, akárcsak bármely nép nemzettudata, eseti és történelmi korhoz kötött jelenségként jött létre. A modern magyar nemzettudat a romantika médiumán keresztül nyert önkifejezést[3], amelynek örökségét a mai napig hordozza, s részben vele hordozzák a történelmi Magyarország, mint kelet-közép-európai régió más népeinek nacionalizmusai is.

Mivel a nacionalizmus a fentiek értelmében történeti, vagyis időben megvalósuló és a történelem során folyamatosan módosuló jelenség, fogalma még egyetlen nép nemzettudatát tekintve sem lehet egzakt. Jelentése a történelemben kontextualizálódik. A modern magyar nemzettudat romantikus eredetére való történeti reflexió ehhez a kontextualizáláshoz, a társadalmi, politikai és kulturális viszonyrendszerben elhelyezéshez remél segítséget nyújtani. Tanulmányom azt az állítást igyekszik bizonyítani, hogy bár globalizálódó világunkban a nemzet a közösségi identitás egyik tartósnak mutatkozó formája, mégsem abszolút kategória, és a nemzettudat korszerű, 21. századi formái a magyar esetben (is) vélhetően a historizáláson túl kezdődnek. Ennek kimunkálásához azonban nagyfokú történelmi tudatosság szükséges, mivel ennek híján a nemzettudat egy adott, önmagát közösségnek tételező csoport – a nemzet – identitásaként társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális, de szimbolikus értelemben is olyan erővé válhat, amely reálpolitikai interpretációkkal szemben alternatív narratívát, egyfajta

[3] Maarten Doorman: *A romantikus rend* című könyvében egyenesen romantikus „episztémé"-ről beszél, olyan „rend"-ről, amely egy adott korban az élet, a gondolkodás, a tapasztalás és a létezés hátterét, formai és tartalmi feltételét képezi. Doorman „romantikus rend" koncepciójának alapját az az általa és mások (pl. I. Berlin) által forradalminak nevezett változás képezi, amely az ember, a tudományos ismeret, a művészet és a politika megváltozott érzékelésmódját alakította ki a 18/19. század fordulójától kezdődően. Ld.: Maarten Doorman: *A romantikus rend.* Budapest, 2006. 12–18. old.

spirituális hatalmat szegez szembe[4], s más hitrendszerekhez hasonlóan fundamentalistává válhat. Ez azonban, bár korunkban és geopolitikai adottságaink között gyakori, ám nem szükségszerű fejlemény, és a nemzettudatnak csupán egyik, önmagára nézve is káros önredukciója.

A magyar nacionalizmus romantikus eredetének vizsgálata után a romantika megjelenési formáit követem nyomon a második világháború végéig. A romantikus eredetű magyar nacionalizmusnak mint történelmi jelenségnek az elmúlt kétszáz évben végbement tartalmi változásaihoz a fogalomtörténet segítségével próbálok közelíteni, mert ennek segítségével a történelemben felbukkanó fogalmak időben változó tartalmai is megragadhatók. Erre azért van szükség, mert a magyar nacionalizmus romantikus elemei kultusz- és identitástörténetünkön keresztül saját korukon túl is hatottak. De tovább hatottak az eszmetörténetben is, amelynek egyik jelentős állomása volt a politikai romantika mint eszmetörténeti historizmus megjelenése a 19. század utolsó harmadában. Ez a historizáló, romantikus eredetű nacionalizmus azután, a 19. század örökségeként, a két világháború közötti időszak nemzeti történetének eseményeivel árnyalódva élt és hatott tovább a 20. század során, s az erre való történeti reflexió ma sem veszített aktualitásából.

4 Gerő András: *Képzelt történelem.* Budapest, 2004. 7. old.

1. A vizsgálat módszere és tárgya

A nacionalizmus és a politikai romantika együttes vizsgálatára azért van szükség, mert az I. világháború után különösen Magyarországon, de másutt is Kelet-Közép-Európában, a konzervatív politikai ideológiák beszédmódját, politikai preferenciáit és végső soron cselekedeteit meghatározó fogalmakról van szó. Olyan fogalmakról tehát, amelyek nem a 20. század termékei, hanem a 19. század örökségéhez tartoznak, viszont a 20. században jelentős politikai és eszmetörténeti röppályát futottak be.[5] Életképességüket bizonyítja, hogy megváltozott történelmi körülmények között ezek a fogalmak maguk is változatos tartalommal telítődtek. Tartalmaik tehát mást jelentenek a 19. és mást a 20. században. Diakrón vizsgálatuk pedig azért is időszerű, mert alakváltozataik ma is jelen vannak.

Vizsgálódásunk azonban nem csupán fogalomtörténeti jellegű, amennyiben legtöbbet használt politikai fogalmainak vizsgálata egy adott kor társadalomtörténetére nézve is releváns.[6] Közös fogalmak híján ugyanis nincs társadalom, amint egységes politikai cselekvés sincs. A magyar nacionalizmus és politikai romantika időbeli nyomon követése ekképp olyan társadalmi folyamatokra is fényt vet, amelyek olyan mértékében nevezhetők sajátosan magyarnak, amilyen mértékben egy nemzeti közösség egyedi válaszreakcióját mutatják fel az általános korkérdésre. Az, ahogyan a magyar nemzeti közösség az

---

[5] Az a szerves egymásból következés, ahogyan a 19. század utolsó harmadának eszmetörténete a 20. századéval összetartozik, azt mutatja, hogy bár a 20. század történelmét a diszkontinuitás erőteljes jelenléte jellemzi, a kontinuus elemek nem elhanyagolhatóak. Ellenkezőleg. A 20. század hobsbawmi periodizációja, amely szerint az elmúlt évszázad 1914-ben vagy 1918-ban kezdődött és 1990-ig tartott volna („rövid" 20. század) nyilvánvalóan a politikatörténet abrupt változásaiból – a tágan értelmezett „forradalmi" változásokból – indul ki, ám fogalmi hálójába nem tudja befogni a társadalomtörténet és eszmetörténet, de néha a politikatörténet számos jelenségét sem. A történeti valóság megértését segítő struktúraként talán nagyobb lehetőséget nyit, ha a 20. századot kb. az 1860-as és 70-es évek fordulójával vesszük megkezdettnek. Vö. Ormos Mária: *Mérlegen a 20. század* c. tanulmányát, in: *A történelem vonatán.* Budapest, 2005. 254. old.

[6] Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő – A történeti idők szemantikája.* Budapest, 2003. *Fogalomtörténet és társadalomtörténet.* 121–145. old.

elmúlt két évszázadban az őt ért kihívásokra válaszolt, azt mutatja, hogy a „társadalom" és annak „fogalmai" között Magyarországon általában véve is feszült a viszony.

A 20. századi magyar történelem tulajdonképpen három kérdésben megtestesülő egyetlen probléma köré szerveződik. Ezek: a szociális kérdés, a zsidókérdés és a nemzeti (nemzetiségi) kérdés. A probléma pedig: adott geopolitikai körülmények között hogyan hozható létre a rendies-feudális világ felbomlása utáni állampolgári jogegyenlőségen nyugvó demokratikus Magyarország.[7] E probléma természetesen nem egyedi, az európai történelemnek tulajdonképpen a francia forradalom óta a legtöbb európai országban ez alkotja alapszólamát.

A politikai hatalomban nem részesedő széles társadalmi csoportok küzdelme a legtöbbször abszolutisztikus és központosított hatalom által is megtámogatott hatalomgyakorlókkal szemben egy radikálisan megváltozott, vagy változóban lévő termelési és elosztási rend – a globális kapitalizmus – előterében zajlott, s nyitotta meg egyúttal a politikai gondolkodás új korszakát is a 19. század elején. A szabadság-egyenlőség-testvériség krédója azonban csupán az egyéni szabadságjogok abszolútumait fogalmazta meg, az ember közösségi dimenzióját kifejezni képes kollektív, illetve szociális jogok deklarálására politikai szándék híján sehol nem került sor.[8] Így az a tény, hogy a társadalom tagjai között gazdasági, társadalmi és kulturális téren áthidalhatlannak tűnő különbségek vannak, és mégis ugyanannak a politikai közösségnek a tagjai, nagy erővel vetette fel újra annak szükségességét, hogy egyén és közösség viszonyát az új körülmények figyelembevételével definiálják. A szociális (társadalmi) kérdés, amelynek politikai megoldására a francia forradalom tett kísérletet, tulajdonképpen a demokrácia kérdése[9], és a Németország-

---

7 Kosáry Domokos beszélt erről egy televíziós interjúban, amely így hely és év nélkül, az emlékezet jelöletlen idézeteként segítette a témáról való gondolkodást.

8 Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 2000. *A társadalmi igazság történelmi fogalma.* 71–81. old.

9 Demokrácián azt az ókori Görögországban felmerülő gondolatot értve, hogy a politikai közösségeket hétköznapi embereknek – felnőtt állampolgároknak – kell irányítaniuk, nem pedig rendkívüli lényeknek. A demokrácia története tulajdonképpen e gondolat születésének, betiltásának és újraértelmezésének története. John Dunn: *A demokrácia – Befejezetlen utazás Kr. e. 508–Kr. u. 1993.* Budapest, 1995. 7. old.

tól Oroszországig terjedő kontinentális Európa számára is a politikai cselekvés és gondolkodás központi kérdésévé vált.

Kelet-Közép-Európa országai és népei számára pedig ezenfelül hozzákapcsolódott egyrészt a közösségi identitás színtereinek (nyelv, intézmények, saját állam) megteremtéséért való küzdelemhez – ez alkotja a nemzeti kérdés kiindulópontját –, másrészt a Nyugathoz való felzárkózáshoz, azaz a gazdasági és társadalmi modernizáció tematikájához – több szálon ide kapcsolódik a zsidókérdés. Így az állam újjászületésének tétje Magyarországon is az volt, hogy a politikai jogokkal egyedül rendelkező nemesség milyen módon tud jogkiterjesztéssel olyan érdekegyesítő politikát folytatni, amely lehetővé teszi a szociálisan marginalizált, a nyelvileg, etnikailag és kulturálisan is különböző társadalmi csoportok koncetrikus körökben bővülő politikai integrációját, elősegítve ezáltal az évszázados szabadságküzdelmek nemzeti programjának, a független magyar államnak a megteremtését. Vagyis Magyarország esetében a demokrácia mint a közösség ügye és a függetlenség mint a szabadság ügye majdnem kétszáz évre összekapcsolódott.[10]

Kelet-Közép- és Délkelet-Európa lakosságát a 19. század elején 24 nagyobb és több mint tucatnyi kisebb népcsoport alkotta, amelyek három nagy multietnikus politikai egység: az Orosz, az Oszmán és a Habsburg Birodalom, valamint a Porosz Királyság alattvalói voltak. E népek egy része ún. történelem – vagyis önálló állami hagyományok – nélküli, és csonka – vagyis felső réteg nélküli – társadalmakból állt.[11] A nyelvi-etnikai csoportból kulturális közösséggé válás a legtöbb nép esetében a 19. században ment végbe, sikere azonban azokban az esetekben volt leginkább biztosított, amikor középkori történeti előzményekre építhetett. Így például a középkor óta Magyarországon is létezett erőteljes rendi jellegű nemzettudat, amely a középkori magyar államiságban és a nemesi nemzet eszméjében gyökerezett[12], s ezt tudta reminiszcencia-

[10] Erről lásd Bibó István: *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem,* in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok,* II. kötet. Budapest, 1986. 569–619. old.

[11] Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1998. 58. old.

[12] A rendi nemzettudatban a nyelvi hovatartozásnak nem volt szerepe. Cholnoky Győző: *Állam és nemzet – Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon, 1920–41.* Budapest, 1996. 23. old.

ként felhasználni a megszülető modern nacionalizmus. A legtöbb kelet-közép-európai nép esetében nemzetiség és államiság azonban még ennyire sem esett egybe, mert miközben Kelet-Európa a mongolokkal, Délkelet-Európa pedig a törökökkel harcolt, e harc során minden olyan premodern állami keret felbomlott, amely a folyamatos nemzetállami fejlődés szerves alapja lehetett volna.[13] Ez pedig lényegesen különbözött Európa nyugati felének nemzetállami fejlődésétől.

Európa nyugati felében ugyanis az újkorban olyan abszolút monarchiák jöttek létre, amelyek a gazdasági, katonai és közigazgatási centralizáció, valamint az ezzel együtt járó nyelvi-kulturális egységesítés révén ideális feltételeket teremtettek modern nemzetállamok kialakítása számára.[14] Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában a „nemzetet" mint integrált kulturális közösséget nemzeti állam híján kellett megteremteni.[15] A folyamat tehát a nyugat-európainak éppen inverze: nem az állam teremti meg a nemzetet, hanem a nemzet, ha megvan, teremtheti meg magának az államot.[16] Ezzel a nemzet megteremtésétől az önálló államiság megteremtéséig ívelő forgatókönyvvel a legtöbb kelet-közép-európai nép saját maga számára beteljesítendő programot is felállított.

A politikai önállósodás időpontja azonban távolról sem csak a kulturális nemzetépítő mozgalmak erejétől függött, hanem két másik tényezőtől is: a soknemzetiségű birodalmak önvédelmi képességétől és a nemzeti elvű szeparatizmus nagyhatalmi támogatottságának mértékétől.[17] Az európai, később pedig a világhatalmi egyensúly befolyása a régió népeinek történetére ugyanis rendkívüli súllyal esik latba, amikor ezek a nemzetté válás különböző stádiumain keresztül az állami léthez eljutni igyekeznek.

---

13 Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam... i. m.* 44. old., valamint vö. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága,* in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok,* I. kötet. Budapest, 1986. 185–265. old.

14 E. Gellner a nacionalizmus létrejöttéről írt alapművében végigköveti azt az utat, ahogyan Nyugat-Európában az államból tulajdonképpen az oktatás csinált nemzetet, amely így, homogenizált kultúrájával vett részt versenyképesen a globális kapitalizmus létrejöttében. A nacionalizmust pedig olyan ideológiaként értelmezi, amely ezt az egységesített kultúrát a politikai kerettel teljes fedésbe kívánja hozni. Gellner: *i. m.* 43–45. old.

15 Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam... i. m.* 72. old.

16 Nyitott lehetőség volt tehát, amely akár sikertelenül is végződhetett volna (nemzethalál).

17 Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam... i. m.* 107. old.

Európa térképét az elmúlt kétszáz évben lényegében négyszer rajzolták át. A szentszövetségi Európa hatalmi egyensúlyát tükröző birodalmi határok tulajdonképpen az első világháborút lezáró Párizs környéki békékig voltak érvényben. Ennek módosítása történt meg a második világháború, majd a Szovjetunió, végül pedig Jugoszlávia felbomlása után. A legnagyobb változás az, hogy a soknemzetiségű birodalmakat a nagyhatalmak akaratából kisállamok sora váltotta fel, ám ezek többsége ugyanolyan soknemzetiségű maradt, mint a feldarabolt birodalmak voltak. Ráadásul a két világháború közti Csehszlovákiától eltekintve az új államok egyike sem vette tudomásul, hogy soknemzetiségű társadalmakat nem lehetséges centralizált nemzetállami szellemben eredményesen kormányozni.[18]

A kelet-közép-európai országok történeti sajátosságainak megértésére többféle elméletet alkalmaz a történettudomány. E helyütt csak utalunk rá, hogy mivel a régiónak sem elnevezését, sem határait tekintve nincsen teljes konszenzus[19], a ráhúzott fogalmi hálók leginkább az interpretációs segédeszköz szerepét töltik be. Ilyen kísérlet pl. a centrum–fél-periféria–periféria modell alkalmazása is.[20] E szerint a világgazdaság kialakulását követően a gazdasági fejlettség mértékéből kiindulva jellemezhető a régió a nyugat-európai és atlanti centrumországokhoz viszonyítva fél-perifériaként (*semi-periphery*). A gazdasági mutatókon kívül (mint pl. az iparosodás, az urbanizáció, a társadalmi munkamegosztás sajátosságai és a gazdasági fejlettség metrikus mutatóinak eltérése stb.) ennek egyik lehetséges oka, hogy a kelet-közép-európai régió országaiban a gazdasági és társadalmi modernizáció csak lazán kapcsolódott a demokratikus politikai intézményrendszer kialakításához. A nyugat-európai

---

18 A jelen számára is kérdés, hogyan lehetséges egyáltalán nemzetállamról beszélni multietnikus társadalomban, annál is inkább, mivel a régió etnikailag szétválaszthatatlanul heterogén maradt. Vö. Ormos Mária: *Magyarok itthon, otthon, tegnap és ma*, in: Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 2005. 181. old.

19 Szűcs Jenő tipológiáját használva nevezhető a régió *Kelet-Közép-Európának,* esetleg a Szovjetunió felbomlása utáni újabb politikatörténeti eseményeket is figyelembe vevő kifejezéssel *Köztes-Európának,* de angolszász nyelvterületen egyszerűen *Eastern Europe*-nak hívják, német nyelvterületen pedig *Süd-Ost-Europa* vagy *Ostmitteleuropa* a bevett terminus technicus. Jelen tanulmányban a Magyarországon legelterjedtebb *Kelet-Közép-Európa* kifejezésnél maradtam.

20 Lásd Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System.* New York, 1974.

és atlanti centrumországoktól eltérően ugyanis Kelet-Közép-Európában a gazdasági fejlődés és a demokratikus politikai intézményrendszer kialakulása nemhogy egymást feltételező folyamatok nem voltak, hanem sok esetben épp az ellenkezőjére láthatunk példát: hatékony gazdasági fejlődés valósult meg antidemokratikus rendszerekben is. A modern állam létrejötte ezekben az esetekben ugyanis megelőzte a modern gazdaság kialakulását, s az állam mint a modernizáció végrehajtója avatkozott be – gyakran erős kézzel – a gazdaság folyamataiba.[21] Az eredmény pedig az állam túlsúlyos jelenléte az élet szinte valamennyi területén, s ez valóban lényegesen eltér a centrumországok demokráciamércéjétől, „a kollektív önkifejezés révén való hatalomgyakorlás és a kollektív önkorlátozás révén való rend megteremtésének összjátékától".[22]

A centrum–fél-periféria–periféria modell azonban önmagában nem alkalmas a kelet-közép-európai kis országok történetének leírására, mivel történelmük során nemcsak társadalmaik belső fejlődése és gazdasági struktúrájuk lógott ki a 19. században kialakuló kapitalista világ Prokrusztész-ágyából, hanem a külpolitikai alkalmazkodás és mintakövetés kényszereit is magukra kellett hogy vegyék. Egy másik interpretációs kísérlet szerint az állami intézményrendszer kialakításában ez a külpolitikai alkalmazkodás prioritása *(der Primat der auswärtigen Politik)* legalább olyan fontos, mint a gazdasági-társadalmi feltételek, mert belső fejlődésük sosem volt független a kaotikus nemzetközi rendszerben való túlélés gyakorlataitól. Míg azonban a nagyhatalmak egymással egyenrangú felekként versenyeznek, a kis országok könnyen alárendelt állapotba süllyedhetnek, melyben egy hegemón hatalom vagy hatalmi csoport szabja meg a politikai intézményrendszer formáit, a társadalmi diskurzus szabályait és tabuit.

A politikai fogalmak közül a nacionalizmus történeti vizsgálatakor a fogalomtörténetnek mint lehetséges harmadik történettudományi módszernek a bevonásával arra is kísérletet tehe-

21 A. C. Janos: *Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945.* Princeton, 1982. *Conclusions*, 313–323. old.

22 Cynthia Farrar: *Az ókori görög államelmélet – válasz a demokráciára,* in: John Dunn (szerk.): *i. m.* 45. old.

tünk azonban, hogy a történeti reflexió szintjére emeljük azt a folyamatot, amely ezt a fajta sajátos államfejlődést és nemzeti identitástudatot a gazdasági és társadalmi, valamint a külpolitikai folyamatokon kívül befolyásolja. Ehhez azt kell feltételeznünk, hogy Kelet-Közép-Európában a nacionalizmus determinált pályán mozog. A feltételezés alapja az, hogy a 18. és 19. század eszmeáramlatai – elsősorban a felvilágosodás és a romantika – nagymértékben meghatározzák azt, ahogyan Kelet-Közép-Európában az óta is nemzeti és állami létről gondolkodunk. A folyamat a nemzetépítéstől a saját állam létrehozásáig, illetve annak kudarcaiig zajlott és zajlik, ám népenként, etnikumonként és nemzetiségenként más-más időrendben. Ez azt is jelenti, hogy egy adott időpillanatban nem ugyanazt a stádiumot találjuk a különböző népek esetében: a nem-egykorúságok egyidejűleg léteznek *(die Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen)*.[23] A forgatókönyv azonban lényegében változatlan, ezért fontos egyrészt a különböző idősíkok összehasonlító vizsgálata, másrészt pedig az egyes nemzetfogalmak tartalmi változásainak rögzítése.

A nacionalizmus fejlődéstörténetén belül a politikai romantika helyét keresve kiindulásképpen a felvilágosodásnak, de még inkább a romantikának mint korabeli eszmeáramlatoknak a vizsgálata szükséges, mint amelyek a nemzeti gondolat fejlődésének szempontjából egy adott korhoz kötött, egyedi interpretációt hívtak életre. A modern kori demokráciát számunkra a liberalizmus értelmezte[24], s ennek az értelmezésnek a kritikái töltötték ki a 19. és 20. század eszmetörténeti rendszerének bal- és jobboldalait. Ehhez hasonlóan állíthatjuk azt is, hogy a romantika kelet-középeurópai verziója – amelyet a következő részben nem mint művészeti irányzatot, hanem társadalom- és tudattörténeti jelentőségénél fogva mint az eszmetörténetre is hatást gyakorló gondolkodási formát határozunk meg – értelmezte újra a régiónak a középkorból hozott népi-etnikai sokféleségét, s máig hatóan szabta meg a nemzetről való gondolkodás tartalmát és formáit.

---

23 Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő... i. m. Történelem, történetek és formális időstruktúrák,* 147–162. old.

24 Bretter Zoltán: *Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme,* in: Világosság, 2003/7–8. 43–52. old.

A nacionalizmus determináltságának feltételezése azonban csak arra a kérdésre válaszol, hogy milyen értelemben nevezhető a magyar nacionalizmus története a régióban tipikusnak. Egyediségének felmutatását az teszi lehetővé, ha adott időbeli csomópontokat érintve nyomon követjük tartalmi elemeinek változását, jelentésének esetleges bővülését, illetve szűkülését. A választott időbeli csomópontok a nacionalizmus lényeges tartalmi elemeinek átalakulására utalnak, amelyek közül a politikai romantika kialakulásának időszaka a 19. század utolsó évtizedeiben az egyik, s az ekkor historizálódott nemzettudat válságának időszaka a két világháború közötti időszakban a másik csomópontja vizsgálódásainknak. Csak ezek által juthatunk el ugyanis a végső összegzésben a jelenkorhoz, s annak megállapításához, hogy az elmúlt jelenhez hozzátartozik az egykor benne rejlett jövő elmúlása is (*Vergangene Zukunft*)[25], vagyis, hogy a vizsgált korszakokban mindig lehetőség mutatkozott a nacionalizmus determináltságával szembeni álláspont kialakítására is, de amely lehetőséggel belső szabadság híján néhány kivételtől eltekintve – Bartók Béla, Esterházy János, Márton Áron – nem éltünk.

[25] Vö. Szabó Márton: *Utószó* Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* c. művéhez. Budapest, 1997. 84–100. old.

2. A kelet-közép-európai romantika

Bár a romantika szülőhazája Anglia és Franciaország, Kelet-Közép-Európába mégis leginkább német közvetítéssel jutott el. A hiányzó nemzetállamiság miatt a német államok bizonyos értelemben a romantika igazi hazájává, de egyúttal jelentős átformálóivá is váltak, s ez az átformált romantika terjedt el aztán Kelet-Közép-Európában. A német romantika a nyugat-európaival ellentétben természetesen ötvözte az egyaránt nélkülözött egyéni, társadalmi és legfőképp nemzeti szabadság vágyát, s ez különösképpen alkalmassá tette arra, hogy az ezeket a szabadságokat nélkülöző régióban gyorsan elterjedjen. Mivel a romantika nem csupán művészeti stílus, hanem világszemlélet *(Weltanschauung)* is, a romantikának az én felfogása mellett ezek a társadalomra és a nemzetre való vonatkozásai teszik lehetővé, hogy bizonyos korabeli eszmetörténeti folyamatokat is „romantikusnak" nevezzünk. Ezért a romantikát nem csupán művelődéstörténeti korszakként és irányzatként értelmezhetjük – ez a tanulmány és írója korlátai folytán nem is volna lehetséges –, hanem a 19. század néhány, többségében a nemzettudattal (és áttételesen a demokráciával) kapcsolatos problémájának megértésében is várhatunk tőle segítséget.

Ehhez egyrészt a romantika és nemzeti önazonosság közötti kapcsolat történeti jellegét, másrészt pedig ennek következményeképpen későbbi korok romantikaértelmezését kell megvizsgálnunk. Ezáltal körvonalazódhat ugyanis egy, a művészetek számára evidens utalásrendszer társadalomtudományi jelenléte is. Szegedy-Maszák Mihály a romantika „óvatos értelmezése" során irodalmi irányzatok egymás közti viszonyáról beszélve azt írja a romantikáról, hogy „alighanem az utolsó olyan korszaknak tekinthető az európai kultúrában, amely a legkülönbözőbb művészeteket áthatotta, s a nyugatinak nevezhető

világ legtöbb részére kiterjedt".[26] Saját történeti helyzetünket nagyrészt úgy írhatjuk körül – folytatja Jausst idézve –, hogy „a romantika még minden művészetet magában foglaló korszaktudata után vagyunk"[27], vagyis a romantika lezáratlan hatása a jelenkorig tart. Ez a romantika alakította nemzettudat hatástörténetét tekintve is elmondható, ugyanis a 19. és 20. század során is felismerhetőek azok a sokszor egymással feloldhatatlan feszültségben lévő fogalmak, amelyek a romantikára visszautalva bizonyos történelmi helyzetekben újból megjelentek. A romantika nagymértékben meghatározta nemzeti szimbólumainkat és kultuszainkat is, de a konkrét formákon túl az identitás- és mentalitástörténetbe beíródó olyan tartalmak révén, mint például a romantika múlt- és jövőképe (nosztalgia és utópia viszonya), államnemzet és kultúrnemzet egymásnak ellentmondó fogalmai, a művészet zsenikultuszának vezérkultuszként való megjelenése egyúttal pedig a nép mitikus közösségként való felfogása és a társadalmi-gazdasági modernizációhoz való ellentmondásos viszony is jelentős hatást fejtettek ki.

2.1 A romantika és a nemzeti önazonosság történeti jellege

A nacionalizmus mint a nemzettudat 19. századi, modern formája, mindenütt határozott társadalom- és tudattörténeti változások eredményeként született meg, tulajdonképpen a polgári társadalmak strukturális sajátosságaként. Maga a nemzet sem örök kategória azonban, hanem az európai történeti fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke.[28] De a 19. században még a nyugati nemzetállamok sem tudták áthidalni azt az ellentmondást, ami a nemzet mint legfőbb érték és az egyén mint legfőbb érték között feszül.[29] A nacionalizmus ugyanis a nemzetet az individuális létezés paralleljeként keleten és nyuga-

[26] Szegedy-Maszák Mihály: *Romantika: világkép, művészet, irodalom,* in: Szegedy-Maszák Mihály – Hajdú Péter (szerk.): *Romantika: világkép, művészet, irodalom.* Budapest, 2001. 7–20. old.

[27] *Uo.* 8. old.

[28] Miroslav Hroch: *A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig,* in: Regio, 2000/3. szám. 3–25. old.

[29] Norbert Elias: *A németekről.* Budapest, 2002. 146. old.

ton is egyalanyúnak tekintette. Így a nemzeti közösséget mint kollektív alanyt határozták meg, amely az egyének felett áll, s az egyéneket ehhez a közösséghez való tartozásuk vagy nem tartozásuk alapján különbözteti meg. A megkülönböztetések identitásképző erejére a nemzetállamok nagymértékben támaszkodtak, de ugyanez másrészt a liberális demokráciák egyik feszítő ellentmondására is felhívta a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy minden exklúzión (kirekesztésen) alapuló identitás ellentétben áll a liberalizmus emberek közti egyenlőséget valló nézetével. Liberalizmus és demokrácia újkori egybekapcsolódásának következtében a demokrácia ősi kérdése, az egyenlőtlenekhez való viszony a nacionalizmusban tehát a nyugati nemzetállamok számára is problémák forrásává vált.

Egyén és közösség viszonya a nemzettudatban Németország és Kelet-Közép-Európa államfejlődésének és etnikai sokféleségének a sajátosságai miatt még több áttétellel jelentkezett, mivel a romantika szabadságeszménye Németországban az egyénről a nemzet egészére tevődött át, és onnan kisugározva vált egész Kelet-Közép-Európában szenvedélyes nemzetteremtő programok alapjává.[30] Németország a harmincéves háború óta Európa hadszíntere és az egyesítésig tulajdonképpen szétaprózott, politikailag gyenge, egymással is konkuráló államokból álló konglomerátum. A francia forradalom eszméinek terjedése már a 18. század végén, a Napóleonnal szembeni háború pedig a 19. század elején hozzájárult ahhoz, hogy a németek az egységes nemzet és az egységes állam hiányát gyengeségként éljék át. Ezért ekkor merült fel elemi erővel, hogy a német nemzetet újra meg kell teremteni, amelyhez – a német politikai-filozófiai gondolkodás szerint – a nyelv és a kultúra szolgálhatott kiindulási alapként. Az így felfogott „kultúrnemzet" létrehozásában a társadalomtudományoknak és a művészeteknek volt kitüntetett szerepük, mert általuk jöhetett létre az a közös tudat, amely a nemzetállamért való küzdelem sikerét is előmozdíthatta.

A nemzet azonban eleinte még úgy jelenik meg, mint az egyén és a közösség képességei kibontakoztatásának összehan-

30 Berend T. Iván: *Romantika, nacionalizmus, modernizáció,* in: Historia, 2001/3. www.historia.hu

goló kerete – állapítja meg Fichte kapcsán Németh G. Béla. – „S úgy, mint az időben folyton növekvő amaz értékhordozó, amely minden nemzedék eredményeit megvalósulási lehetőségként, választható és tovább alakítható variációként hagyományozza a későbbi nemzedékre."[31] Ennek a korai időszaknak a nacionalizmusa tehát még univerzalista: a népeket nagy, baráti családnak tekintette. Ennek alapja az az erkölcsi princípiumokba és emberi jogokba vetett hit, amely a német polgárság 18. századi humanisztikus ideáljaiból származott, s amely ideál erősen kötődött a felvilágosodáshoz. A német romantika a felvilágosodás számos eszméjét magával sodorta, illetve magába olvasztotta, ezért többen „felvilágosult romantikának" is nevezik.[32] A romantika és a felvilágosodás közötti viszony a német polgárosodás sajátosságai miatt valóban nem a szembenállással, hanem bizonyos mértékű folytonosság elismerésével jellemezhető.[33] A pozitív és humanisztikus ember- és közösségképen túlmenően a felvilágosodás hatásáról tanúskodik a népszuverenitás tovább élő eszméje és az ész és tudás révén elérhető társadalmi és történelmi haladás eszméje is.

A történelemnek az a felfogása, amely a sötétség évszázadai után végre az Ész uralmának idejét látta beköszönteni a 18. század során, a történelmet célirányos fejlődésként fogta fel. E szerint a történelemnek beteljesítendő programja van, amely a civilizáció előrehaladásával valósul meg. Az ebben való részvétel tehát tudatos és ilyen értelemben modern cselekedet is. A felvilágosodás progresszióhitéből fakadt az is, hogy a romantika a kelet-közép-európai régióban összefonódott a valóságos modernizáció törekvéseivel. Emögött a nyugattól való lemaradás felismerése állt, így a gazdasági, társadalmi és kulturális változások előmozdításának bevallott célja lett a nemzet felemelése, eljuttatása a nyugati államok szintjére. Jellemző törekvéseik: az új irodalmi nyelv megalkotása és ennek kodifikálása szótárak, nyelvtanok stb. segítségével; a „dicső múlt" felfedezése, vagy en-

31 Németh G. Béla: *Az egyensúly elvesztése – A német romantika.* Budapest, 1978. 70. old.

32 Berend T. Iván: *Romantika, nacionalizmus... i. m.*

33 Németh G. Béla: i. *m.* 6. old.

nek hiányában megalkotása és propagálása a történetírás, a néprajz és különböző művészeti ágak segítségével; olyan kulturális intézményeknek (akadémiák, múzeumok, színházak) és iskolahálózatnak a felállítása, amely rendeltetésszerűen gondoskodott a fentiek szerint létrehozott szellemi kötőanyag széles körű terjesztéséről.[34] Továbbmenve pedig – gondoljunk Széchenyi Istvánra – a gazdasági és a kereskedelmi szférán keresztül egy ország modern, virtuális (hitel) és valóságos infrastruktúrájának a megteremtése.

Másrészt azonban a német és kelet-közép-európai romantika a felvilágosodásnak ezt a haladáshitét a nemzet életére vetítette, és a nemzeti létezés céljaként jelölte meg a saját állam létrehozását. Felfogásuk szerint a nemzet alapja a Történelem lett, mert nemzet az, amelynek saját történelme van, és a saját történelem ad jogot az önálló államiságra.[35] A progresszióhit tehát a romantikában úgy élt tovább, hogy az Ész helyébe a Történelmet állították. A történelem felfedezése és/vagy megkonstruálása így központi jelentőségre tett szert. A múlt iránti nosztalgia a csodálatos nemzeti múlt mítoszait szülte, és vágyódást egy sikeres nemzeti jövőbe. Ezáltal a nacionalizmus, mint közösségmítosz[36], sikeresen zsilipelte át az etnikai, nyelvi és népi sokféleség felvilágosodás kora előtti szertelen hagyományát egy már tudatos, megkonstruált nemzethitbe. A nemzet felemelkedésébe vetett hit minden tudatos cselekvés ellenére ezért mintegy a vallásos hitek szekularizált változatának is tekinthető,[37] s ekként nőtte ki magát a 19. század leghatalmasabb társadalmi hitrendszerévé.[38] A nacionalizmus tulajdonképpen a polgárság romantikus misztikájává vált.

A nemzettudat tartalmait tehát kezdetben egyként alakították a misztika és a tények, hit és ráció, haza és haladás. „Haza

---

34 Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam... i. m.* 75. old.

35 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon.* Budapest, 2001. 75. old.

36 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 30. old.

37 Vö. Hartmut Lehmann: *Protestantisches Christentum im Prozeß der Säkularisierung* c. könyvével, Göttingen, 2001, ahol Lehmann elsősorban a német protestáns egyházak vizsgálatával jut erre a következtetésre.

38 Norbert Elias: *i. m.* 137. old.

és haladás" szintézise azonban törékeny dialektikán alapult, amelyet a 19. század történelmi eseményei lényegesen megváltoztattak. A nemzettudat historizálódása azonban megmaradt, s ez gondoskodott arról, hogy a romantikus világkép egyes elemei akkor is tovább éljenek a történeti tudatban, amikor maga a romantika már régen a múlté lett. Az új korszak ezért már nem haza és haladás egyensúlyos fogalmaival, hanem a „haza haladása" vagy „a haladás hazája" dilemma előbbi javára való eldőlésével, s ezáltal az egyensúly kezdődő elvesztésével jellemezhető.

2.2 A romantika hatástörténete a politikai gondolkodásban

A német politikai, jogi és filozófiai gondolkodás számára a napóleoni háborúk után az vált a történelmi önmegértés kulcskérdésévé, hogy ki és milyen mértékben lesz képes a német állami és ezen keresztül nemzeti egységet létrehozni. Így a polgárság küzdelme a tradicionális nemesi és arisztokrata vezető rétegekkel, ami Franciaországban tisztán társadalmi kérdés volt, Németországban nemzeti felhangot kapott, mert a modern államiság létrehozását egyenlőtlen vetélkedés tárgyává tette.[39] A Poroszország által létrehozott csonka, ún. „kisnémet" egység megerősítette az erőszakra alapult porosz hagyományokat, hiszen végül is a porosz katonatiszti és birtokos nemesi elit tudta a német egységet látható formájában létrehozni. A nemzeti ideológiát tehát egy katonai és vitézi kánonra építő hatalmi elit közvetítette, amely sikerességénél fogva vonzóbb lett, mint a német polgárság humanisztikus németségeszménye. Azt ígérte ugyanis, hogy Németország az általa közvetített nemzetállami nacionalizmussal lesz képes elfoglalni az európai hatalmi politikában az őt megillető helyet. A birodalmi adminisztrációból és elvárt státusokból részesedni kívánó polgárság ezért tömegével sajátította el a tőle addig idegen „nemzeti" ideológiát, amelyre az „univerzálisat" felcserélte. Vagyis következményében a nemzet eszményképét az általános em-

39 Vö. Jürgen Kocka: *Bürgertum im 19. Jahrhundert – Deutschland im europäischen Vergleich.* München, 1988.

beri-morális eszmények fölé helyezte.[40] Ez vezetett aztán a nacionalizmus reduktív tartalmi módosulásához, a nemzeti *értékek* nemzeti *érdekekkel* való felcseréléséhez és ezek minden más fölé emeléséhez, vagyis a nacionalizmus kirekesztő értelmezéséhez.

A „mi–ők", „barát–ellenség" dichotómia ún. ellenfogalmakra épül, amelyekben az identitás másokkal szemben definiálódik. Ezek az ellenfogalmak lehetnek aszimmetrikusak is, amenynyiben a szembeállítás egyenlőtlen vagy egyoldalú. Az egységes cselekvés reményében történelmi közösségek (pl. a nemzet is) általános fogalmakat egyediekké stilizálhatnak, amelynek során a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelvileg univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat.[41] Reinhart Koselleck megfogalmazása szerint: „Az aszimmetrikus ellenfogalmakban a szavak cselekvő funkciója fordul át ellenségkonstruáló gondolkodásba, a kizártakat diszkriminálja és cselekvési, gondolkodási pályákat jelöl ki: megnevezi önmagát, ellenséget jelöl ki és utal a kívánatos társadalmi valóságra."[42] Koselleck a hellén–barbár, keresztény–pogány, ember–nem ember aszimmetrikus ellenfogalmak történeti vizsgálata után vonja le azt a következtetést, hogy a politikum egyik általános működési elveként felismert ellenfogalom-képzés a német nacionalizmus esetében típusosan működött. Megállapítható azonban, hogy ugyanehhez a kelet-közép-európai nacionalizmusok is eljutottak, igaz, a némettől részben eltérő úton.

Ugyanis míg Németországban a nemzet megmentője az erős állam lett, s ez vezetett a nacionalizmus kirekesztő értelmezéséhez, Kelet-Közép-Európában a nemzet megmentésére a nemzethalál újbóli víziója mozgósított. A nemzeti ébredés különböző stádiumaiba jutott nemzettudatok a legyőzött felkelések, forradalmak és szabadságharcok történelmi tapasztalatából, vala-

---

40 A 19. század második felében a német polgárság már nem az a társadalmi erő, amely a társadalmi haladást és a szociális igazságosságot tűzte zászlajára a feudális kiváltságokkal bíró elittel szemben vívott harcában, hanem mentalitását, társadalomeszményét és osztályattribútumait tekintve is hasonult a birodalmi nemesi elithez, s az „erény" helyett a „becsület" étoszát sajátította el. Norbert Elias: *i. m.* 122–127. old.

41 Ennek ősi voltát számunkra talán a magyar = ember finnugor korra visszanyúló jelentésazonossága példázhatja, de Koselleck közismert példái nyomán is illusztrálható, nyelvileg hogyan jelenítenek meg exklúziót pl. a „párt" – „a Párt", az „egyház" – „az Egyház" stb. fogalompárok.

42 Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Budapest, 1997. 94. old.

mint az ugyanazon területen berendezendő nemzetállamok egymást keresztező utópiáiból azt a tanulságot vonták le, hogy a régióban élő népek nemzeti léte – miként történelmük során annyiszor – a 19. század második felében ismét megkérdőjelezhetővé vált.[43] A gazdasági és társadalmi modernizáció felemás volta pedig azzal szembesítette a régió országait, hogy az óhajtott felzárkózás a nyugat-európai centrumországokhoz nem vagy csak részben járt sikerrel. Ezek következtében nemzeti félelmek és frusztrációk alakultak ki, amelyek nemcsak a nacionalizmus kirekesztő, irracionális, hanem egyúttal antimodernizációs fordulatáért is felelősek.

Végeredményben tehát mind a német, mind pedig a kelet-közép-európai romantikus eredetű nacionalizmus, amely előzőleg követni akarta a nyugatot, a 19. század utolsó harmadában szembefordult vele. A liberalizmus és a kapitalizmus uralkodó világrendjével szembeállította a tradíciók, a paraszti-falusi lét, a belső értékek és az emóció felsőbbrendűségét.[44] A nemzeti jelleg letéteményesévé így logikusan a nép vált. A nép felemelése, ősi kultúrájának felkutatása és ennek a magaskultúrával való összeolvasztása pedig a nemzet fennmaradásának záloga lett.

Az individuum meghatározó szerepbe kerülése a romantikának köszönhető, ám amíg „a romantika a művészetben alkotáshoz, a politikában kalandorsághoz vezetett, addig a romantikus nacionalizmus eszmevilága a fasizmushoz" – állapítja meg Dénes Iván Zoltán.[45] Ilyen következtetésig nem, legfeljebb csak annak belátásáig lehet történészként eljutni, hogy – amiként látni fogjuk – a romantikus nacionalizmus 19. század végén tapasztalható átalakulása magában hordozta jobboldali politikai ideológiák számára való felhasználhatóságát. Mert ahogyan a romantikus nacionalizmusból nem következett minden esetben fasizmus, úgy az európai fasizmusokról sem állítható, hogy ideológiáik kizárólagosan a nacionalizmusból származtak volna. Kezdetben a romantikus nacionalizmus korszaktudatként

---

43 Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat – Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Budapest, 1999. 107. old.

44 Berend T. Iván: *Romantika, nacionalizmus... i. m.*

45 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 265. old.

a politikai élet valamennyi oldalát áthatotta – ez a romantika gondolkodási formákat általánosan meghatározó karakteréből következett –, a 19. század utolsó évtizedeiben azonban olyan változáson ment keresztül, amelynek eredményeként a század végére a kialakuló konzervatív politikai ideológiák között találta meg a helyét. Az út innen vezetett a nacionalizmus jobboldali politikai begyökerezéséig a 20. század első felében.

Az átalakulás eredményeként létrejövő „politikai romantika" modernizációellenes, antikapitalista elemekkel átitatott népies (*völkisch*) nacionalizmusa számára az ipari társadalom előtti patriarchális világ jelenítette meg az ideális világrendet. A szabadversenyes kapitalizmus elidegenedett osztálytársadalma helyett a középkor zárt és védett, a hierarchikus viszonyok biztonságát nyújtó feudális világa mint a liberalizmus társadalmi megvalósulását jelentő szabad verseny létrehozta új, oligarchikus uralom ellentéte jelent meg.[46] A premodern társadalomfelfogás idealizált képe közös sajátossága volt a patriarchális-feudális társadalomfelfogásnak, a kereszténység, elsősorban a katolikus egyház modernitást megelőző társadalomeszményének és az újromantika antiliberális kultúrkritikájának. Ezek a társadalmat az emberi test analógiájára mint organikus egységet láttatták, amelyben a különböző tagok különböző funkciókat töltenek be, de alá- és fölérendeltségük ellenére valamennyien egyetlen közösséget alkotnak, amelynek javát – a közjót *(bonum commune)* – a hierarchiában számukra kijelölt helyen szolgálják.

A *corpus*-elméletek továbbéltetésével a politikai romantika nacionalizmusa tehát a felívelő újkonzervativizmusban találta meg politikai reprezentációjának lehetséges megnyilatkozási formáját, amely egyrészt bizonyos romantikus tartalmaknak a konzervatív politizálásban való megjelenését, másrészt viszont az újkonzervativizmus számos elemének a nacionalizmusba történő beáramlását tették lehetővé. Így egyik oldalról a politikai romantika megjelenéséről beszélhetünk, mint amely a politikai eszmék között befolyásolta a konzervatív gondolkodás

46 Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Budapest, 2003. 134. old.

népről, nemzetről, ideális társadalomról, később pedig már az újkonzervativizmusnak az ideális gazdasági rendről vallott nézeteit is. Másik oldalról viszont a német és kelet-közép-európai polgárosodás és gazdasági fejlődés sajátos volta és megkésettsége miatt eszmetörténeti folyamatok összetorlódását is eredményezte. Ebből következett, hogy az újkonzervativizmus elvi antiliberalizmusa és antikapitalizmusa mellett a szocializmus kapitalizmuskritikájának és osztályharcos társadalomelméletének elutasítása is integráns eleme lett a 19. század végi kelet-közép-európai nacionalizmusoknak. A megszülető újkonzervativizmus tehát a liberalizmus és a szocializmus mellett „harmadik útként" kínálkozott mindazon társadalmi csoportok tagjai számára, amelyek mind a kapitalizmust, mind annak baloldali kritikáját elutasították.

Ezek a társadalmi csoportok legfőképp a nemzeti-történeti osztályokból kerültek ki, amelyek számára a nemzeti eszme társadalmi és állami szintű megvalósulása a feudális kiváltságrendszer megőrzésének lehetőségét jelentette. Ezt a kiváltságrendszert Kelet-Közép-Európában a nemzetek feletti birodalmak különböző szinteken garantálták is, e birodalmak fennmaradása tehát egyúttal a kiváltságrendszer szavatolójának tűnt. Az időközben töredékesen és hullámszerűen megvalósuló gazdasági modernizáció azonban olyan társadalmi változásokat is létrehozott, amelyek belülről jelentettek kihívást a nemzeti-történeti osztályok számára. Míg ugyanis a nyugati gazdasági fejlődés a fogyasztási kultúra újabb és újabb formáit is létrehozta, ezek a fogyasztási kultúrák gyorsabban terjedtek a perifériák felé, mint maga a kapitalista termelési rend.[47] A piaci verseny vesztesei, elsősorban a tradicionális földbirtokos osztályok tevékenységének súlypontja ezért a gazdaságról az állami szférában való érvényesülésre tevődött át, s az államot arra használták, hogy önmagukat a nyugati középosztályok fogyasztási szintjére emeljék.[48] A nemességnek és a nemze-

[47] A. C. Janos: *Politics of Backwardness... i. m.* 316–317. old.

[48] Beszélgetés János Cs. Andrással: *Húzzunk határvonalat a szociológia és a teológia között!* http://www.aetas.hu/2002. 1–19.

ti polgárságnak (ahol volt) az államtól nyert relatív gazdagsága egyúttal országaik elmaradottságának is bizonyítéka, miközben a gazdasági modernizációt más, a társadalmi mobilitásban érdekelt csoportok, elsősorban zsidók hajtották végre. Ebből következett azután az, hogy a régió társadalmai harmonikus identitáshierarchia helyett nem csupán horizontális társadalmi tagozódást (gazdag–szegény), hanem a hatalmi elitek szerinti vertikális kereszttagozódást (nemzeti-történelmi osztályok vs. modern ipari társadalmak osztálytagozódása) is kitermeltek magukból.[49] Tehát nem egyetlen politikai elit jött létre, hanem legalább kettő, ez pedig hosszabb távon az uralkodó rétegek tradicionális és polgári elemeinek összeütközéséhez vezetett.[50]

Egyik oldalról a romantikusan felfogott nép, másik oldalról a rendi-feudális uralkodó osztályok váltak tehát nemzetfenntartó erővé. Az általuk képviselt tradicionális társadalmi struktúrát azonban a liberalizmussal és a szocializmussal szemben csak az erős kézzel irányított erős állam garantálhatta. A 20. század politikai változásai, elsősorban az I. világháború és az ennek következtében kialakuló új európai és világrend, valamint a polgári demokráciák működési elveibe vetett bizalom megingása vezetett ahhoz, hogy a nemzet megmentőjeként az autoritatív kormányzati modell széles skáláján elhelyezhető vezérek valósíthassák meg a parlamenti demokrácia és az általános szabadságjogok korlátozása által a nemzeti közösségek ilyen irányú megmentését.

Ehhez szolgáltatott ideológiai jellegű alapot az újkonzervativizmus, amelyet a 19. században még csak az jellemzett, amit tagadott, a 20. században viszont már mint a liberalizmusnál és a szocializmusnál haladóbb világszemlélet affirmatív tartalmakkal lépett a politikai küzdőtérre. E tartalmait azonban a politikai romantikától kölcsönözte, vagy, ahogyan Mannheim Kár-

---

49 Hanák Péter: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában,* in: Történelmi Szemle 1997/2. 159–179. old., ahol Hanák elsősorban az osztrák és a magyar társadalom szerkezetének egybevetésével, de természetesen a tágabb kelet-közép-európai régióra való kitekintéssel finomítja Erdei Ferenc nagy hatású, ún. „kettős társadalom" elméletét. Vö.: Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között,* in: Valóság: 1976/4. 22–53. old. és 1976/5. 36–58. old.

50 A. C. Janos: *Politics of Backwardness... i. m.* 222. old.

oly fogalmazta, „a konzervativizmus teoretikus magva a politikai romantika lett”. [51]

Az eddigieket tehát a következőképpen foglalhatjuk össze: a romantika nem csupán művészeti irányzat és stílus, hanem gondolkodási forma is volt, amely messze túlmutatott a művészet határain, s mint ilyen a 18. és 19. század fordulójának korszaktudataként az eszmetörténetre is hatást gyakorolt és meghatározta a modern kori nacionalizmus jellegét. Tehát „nemcsak művészeti irányzat volt, hanem talán az első mozgalom... ahol a művészet az élet más területét is uralta, ahol a művészet egyfajta zsarnok volt az élet felett...”[52] Kelet-Közép-Európában német közvetítéssel terjedt el és vált a régió különböző nemzetteremtő programjait meghatározó szemléletmóddá. Mivel a német romantika a felvilágosodás bizonyos elemeit is magába olvasztotta, ez a „felvilágosult romantika” kezdetben magában hordozta a racionalizmus bizonyos elemeit is, így kapcsolódási pontot kínált a régió társadalmi és gazdasági modernizációs törekvéseihez. Másrészt azonban a felvilágosodás progresszióhitének a nemzet életére vetítése determinált pályára állította a német és a kelet-közép-európai nacionalizmusokat. Eszerint az egyalanyúnak felfogott nemzet élete az öntudatra ébredéstől a saját állam megteremtéséig ível, amely „nemzetállam” maximálisan garantálhatja majd a nemzeti létbe ágyazott egyén közösségi és egyéni jogait. A demokrácia kérdésére így született meg a romantikus nacionalizmus válasza. A liberalizmus képviseleti demokráciaeszményével és a marxistává vált szocializmus osztály nélküli társadalomvíziójával szemben tehát premodern társadalomfelfogást kínált alternatívául.

A 19. század történelmi eseményei, valamint a gazdasági-társadalmi modernizáció felemás volta azonban nem vagy csak részben tették lehetővé nemzeti sikertörténetek megvalósítását, ezért a 19. század utolsó harmadában a romantikus nacionalizmus irányváltására került sor. A nacionalizmus egyre inkább a

---

51 Idézi Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 47. old.

52 Isaiah Berlin: *The Roots of Romanticism.* Princeton, 1999, idézi: Berend T. Iván: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században.* 49. old.

konzervatív politikai ideológiák érvkészletének része lett, és a romantikus elemek újjáértelmezésére is itt, a konzervatív oldalon került sor. A nacionalizmus irracionális, kirekesztő változata tehát tartalmazta a romantika egyén és közösség viszonyáról kialakított nézeteit, de ezt olyan politikai környezetben fogalmazta meg, amelyben ezeket a kor másik nagy eszmeáramlataival, elsősorban a liberalizmussal és a szocializmussal szemben folytatott küzdelemben instrumentalizálta.

A fentiekből következően elmondhatjuk tehát, hogy a nacionalizmusok életpályáján megfigyelhetők olyan időbeli csomópontok, amelyek során a nacionalizmus fogantatáskori romantikus elemei aktivizálódnak. Ilyen volt a 19. század utolsó harmada és a két világháború közötti időszak is, amelyeknek belés külpolitikai eseményei Németországban és a kelet-közép-európai régióban fokozottan hívták életre a nemzettudatok feloldhatatlan ellentmondásait. A következőkben a magyar történelemnek ezeket az időbeli csomópontjait fűzzük fel a modern nemzet- és államfelfogás történetének fonalára. A téma tehát továbbra is a demokrácia modern kori értelmezése, amelyet magyar viszonylatban mint egy kiváltságrendszer korszerűsítésére tett kísérletet mutatunk be.[53]

[53] Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 30. old.

3. A magyar nacionalizmus fejlődéspályája és a történelmi Magyarország fenntartásának követelménye

A modern kori magyar társadalomfejlődés értelmezése történészek generációinak a jelen kérdései által mindig megújuló kihívása. A 19. századi pozitivizmus objektivitáseszményét a történeti mű mint narratíva felfedezése rogyasztotta meg. A 20. század második felének posztmodern írásfordulata után a történészi munka hagyományos rekonstruktív (forrásfeldolgozó) oldala mellett a történeti munkák konstruktív (elméletalkotó) képességére való reflexió is bekerült a történész feladatai közé.[54] Ez annak a tudatosítását jelenti, hogy a megszülető történeti művek, miközben rekonstruálnak egy történeti jelenséget, maguk is a történet részévé válnak. Ennek következtében pedig számot kell vetni megszülető munkák kormeghatározottságával, ami által a történetírás története izgalmassá válik, hiszen felfedi a különböző művek implicit tartalmait, előfeltevéseit.

Ez különösen is érvényes a magyar társadalomfejlődést vizsgáló történeti és államtudományi munkákra, hiszen a modern kori magyar történetírás a történeti eseményekkel szinte egy időben kezdte meg azok értelmezését, s ezért az elmúlt másfél száz évben számtalan megközelítés született a reformkortól a jelenkorig tartó időszak társadalmi, politikai és gazdasági folyamatainak megértésére. A legnagyobb sorsfordító események történetének feldolgozására éppúgy sor került, mint a hosszú távú folyamatok feltárására. A politika-, diplomácia- és hadtör-

[54] Vagyis a történeti mű nem csak fikció, ugyanakkor nem is régészeti ásatás, amelynek eredményeként feltárnánk az eredeti leletet.

ténetben forrásközeli, analitikus, a gazdaság- és társadalomtörténet-írásban pedig szintetizáló munkák sokasága látott napvilágot.[55]

A továbbiakban azonban a magyar nacionalizmus egyes jellegzetességeinek csak vázlatos bemutatásával követhetjük nyomon, hogyan lett a magyar nemzeti lét sokáig egyetlen elképzelhető formája a történelmi Magyarország. Részben a történelmi Magyarország fenntartásának követelményéből fakadt ugyanis az 1848/49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi konfliktusa, valamint a trianoni büntető béke, mivel ez a kiegyezés utáni időszakban meggátolta, hogy a magyar nemzeti közösség felkészüljön a Habsburg Birodalom hanyatlásának hatalmi-politikai realitására. A történelmi Magyarország politikai kerete az első világháború után megszűnt ugyan, a Horthy-rendszerben azonban a dualizmus során kialakult politikai intézményrendszer a trianoni Magyarországon még tovább élt, és a nemzeti-konzervatív eszmeiség dominanciája miatt az *ancien régime* még 1945-ig éltette tovább, s így élte túl a magyar államnemzeti gondolkodást.

A történelmi Magyarország területi integritásának követelményként való fenntartása a magyar nemesi nemzettudatból és abból a sajátos történeti helyzetből következett, hogy a 19. század elején Magyarország modernizációját és politikai intézményrendszerének demokratikus átalakítását erőteljes polgárság hiányában a magyar nemesség vállalta fel, a nemesség romantikus nacionalizmusa pedig egy rendi jellegű nemzettudat modernizációjaként alakult ki. Bár a középkorban ennek a nemesi nemzettudatnak még nem volt etnikai tartalma, mindazonáltal érdemben határozta meg a politikai hatalomban va-

[55] A historiográfiai áttekintést ehelyütt az a középkori tudásallegória pótolhatja, amely az emberi tudás fejlődésének láncolatában óriás vállán ülő törpeként helyezi el a mindenkori kutatót. Aki fent van, megpróbálhat messzebbre látni, mint az óriás, de nem szabad megfeledkeznie saját pozíciójáról még abban az esetben sem, ha joggal állapíthatja meg, hogy a nagy történelmi jelentőségű események értelmezésére a politikai diskurzusok legellentétesebb elvárásait teljesítő munkák is szép számmal születtek, vagyis kritikája az óriással szemben némely esetben megalapozottnak tekinthető. A történetírás, amely a nemzeti tradíció formálója, ébren tartója és egyben hitelesítője is, a történeti vizsgálódásnak egyszerre alanya és tárgya. Nem csupán kohéziós erőt képvisel, hanem ellentétes interpretációk létrehozása által meg is osztja az összetartani kívánt nemzeti közösséget. Ennek jó példája a kiegyezés, vagy a Horthy-korszak ellentétes előjelű megítélése, de történelmi személyiségek értékelésénél szintén jelen vannak olyan aktuálpolitikai premisszák, amelyek abszolutizálnak bizonyos fajta megközelítésmódokat. Ezeket elkerülni nem relativizálással, hanem gondolati pályáink konvencióira való rendszeres reflexióval lehet.

ló részvételt. Közismert, hogy a nemesi nemzet politikai osztályt jelentett, s tagja az lehetett, aki nemesi privilégiumokkal bírt, bármilyen nyelven beszélt is. A reformkor nagyjai ezt a nemesi nemzetet kívánták polgárivá alakítani azáltal, hogy a nemzet sorába iktatták a nemesi privilégiumokkal nem rendelkező társadalmi osztályokat, más szóval a népet. A nemzeteszme így egyik oldalon demokratizálódott, a másik oldalon viszont etnikai keretet kapott, mivel ily módon remélték megalapozni a Habsburg Birodalomban élő Magyarország állami integritását és jövőbeni függetlenségét. Azonban sem a rendi „natio Hungarica", sem az etnikai alapú polgári nemzet önmagában nem nyújtott elégséges biztosítékot a birodalommal szemben. Tehát a rendi nemzettudat felcserélése a nyelvi-nemzeti modellel úgy történt meg, hogy miközben a magyar etnikumra épült és asszimilációra serkentett, nem tudott védelmet nyújtani a Habsburg Birodalom kül- és belpolitikai helyzetének megváltozásával szemben. Ellenkezőleg, a magyar államiság sorsát végleg a Habsburg Birodalom sorsához kötötte. Az egységes magyar nemzet koncepcióját mint az államnemzet hazai variánsát azonban fenn kellett tartani,[56] mert a romantikus nemzeteszme történelemfelfogása szerint a történeti folytonosság okán ez teremtette meg a kapcsot a középkori és a modern magyar államiság között.

A feudális kiváltságrendszer korszerűsítésére tett kísérlet tehát a nemesi nemzet jogkiterjesztéssel való kibővítését tette meg a modern kori magyar demokrácia formájává, s így a magyar nemzethez tartozás kritériumainak kidolgozását és egy másfajta nemzeteszmény kialakulását eredményezte, aminek során a magyar nemzettudat is etnicizálódott. Ezáltal azután a magyar nacionalizmus is a kelet-közép-európai nacionalizmusok fejlődéspályájára állt.

A kelet-közép-európai nacionalizmusok történetének vizsgálatakor általában két fázist szokás megkülönböztetni. Az első fázis a nacionalizmus elsősorban kulturális célokat kitűző szakasza. Ez nagyjából megfelel annak, amit előzőleg a nacionaliz-

[56] Cholnoky Győző: *i. m.* 24. old.

mus univerzalisztikus korszakaként jellemeztünk, és amelyről megállapítottuk, hogy benne a nemzetbe és a társadalmi haladásba vetett hit szervesen egybekapcsolódott. Második fázisként a nacionalizmus politikai célokat is kitűző korszakát említi a szakirodalom, amely céljaiban és eszközeiben is jól elkülöníthető a megelőző korszaktól. Ez tulajdonképpen a nacionalizmus harcos, kirekesztő és irracionális átértelmeződésének, politikai célok elérése érdekében való instrumentalizálódásának az időszaka.[57] Ez a korszakolás tényként kezeli és különíti el a nacionalizmus különböző korszakait, viszont nem vizsgálja az általa agnoszkált irányváltás vagy fordulat okát.

Ha azonban feltételezzük, hogy a nacionalizmus korai és későbbi megjelenési formái egyazon nemzettudat megnyilvánulásai, akkor hirtelen változás helyett bizonyos inherens elemek folytonosságát is feltételeznünk kell. Ezért, miközben megállapíthatjuk például, hogy a magyar reformkor általános jellemzésére valóban sok szempontból illenek a nacionalizmus korai szakaszának jellemzői – ezek tulajdonképpen a „haza és haladás" jelszóból önként adódnak –, mégis külön magyarázatot igényel, hogy a korai szakasz „tiszta" megjelenése helyett a reformkor romantikus magyar nacionalizmusa ambivalens eredményeket hozott, ahogyan ez az 1848/49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi konfliktusaiban nyilvánvalóvá vált. A nacionalizmus romantikus elemeire való rámutatással arra teszünk kísérletet, hogy ezekre a kezdettől meglévő elemekre irányítsuk a figyelmet, mert így együtt láttatható a magyar nyelvnek és kultúrának a nyelvújítás korszakától kezdődő, sosem látott mértékű és mélységű megújulása és a nemzettudat ambivalenciája. Ha a romantikus korszaktudat hatásaként a magyar nacionalizmust, a német és a többi kelet-közép-európai nacionalizmussal analóg módon, mint determinált és célorientált eszmét fogjuk fel, akkor a korai szakasz „fehér" és a későbbi időszak „fekete" korszakának megkülönböztetése helyett a nemzetfelfogás kezdettől meglévő koherenciája, egyneműsége tűnik szembe, értékítélet nélkül.

---

57 Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998. 132–133. old.

Ennek a koherenciának köszönhető, hogy a magyar nemzettudat alakulásában a romantikus nemzeteszmény bizonyos jellegzetességei a magyar politikai gondolkodás későbbi pontjain is újra felbukkanhattak. Az első ilyen időszak a dualizmus korszaka, amikor a konzervatív politikai ideológiák érvkészletének antiliberális, antikapitalista és antiszemita elemei – a régió más népeinek nacionalizmusaihoz hasonlóan – a magyar nacionalizmusban is megjelentek, és vice versa: a nacionalizmus által kidolgozott romantikus politikai nemzeteszmény bizonyos elemei a konzervatív politikai eszmék között bukkantak fel. A második jellegzetes időbeli csomópont, amelyhez a nacionalizmus tartalmi átalakulása köthető, a két világháború közötti időszak, amikor a történelmi Magyarország széthullása a trianoni Magyarországon az újkonzervativizmusnak adott esélyt a politikai élet és közgondolkodás legnagyobb mérvű befolyásolására. Ugyanis míg a liberalizmust a háború és a békediktátum, a másik eszmei ellenfelet, a szocializmust a Tanácsköztársaság diszkreditálta. Az újkonzervativizmus így meggyengült ellenfelekkel maradt egy politikai küzdőtéren, ami egyfelől a nemzeti-keresztény kurzus megszilárdulásához, másfelől a jobboldali radikális ideológiák, majd pártok széles skálájának megjelenéséhez vezetett. A nacionalizmus népfelfogásának populista értelmezésére ezek a jobboldali politikai ideológiák, megvalósításukra pedig Gömbös Gyulától kezdődően miniszterelnökök sora tett kísérletet.

4. A romantikus politikai nemzeteszmény

A történelmi Magyarország fenntartásának követelménye, mint a nemzetállami modell magyar variánsa, annak a társadalmi közegnek köszönheti sajátosságait, amelyben a modern magyar nacionalizmus létrejött. A romantikus politikai nemzeteszmény államkoncepciója és politikai programja 18. századi előzmények után az 1800-as évek első évtizedeiben született meg, számottevő nemzeti polgárság híján a magyar nemesség és a literátor értelmiség egyszeri találkozásából.[58] A magyar nacionalizmus nemzetfelfogásának különlegessége éppen ebből, a Nyugat-Európában vagy Németországban végbement társadalmi átalakulásokat leginkább előmozdító társadalmi csoportnak, a polgárságnak a hiányából fakadt, hiszen így a modern magyar nemzettudat a nemesi nemzetfelfogás számos jellegzetességét érintetlenül hagyta, vagy éppenséggel a kontinuus történelmi tradíció megtestesülésének tekintette, és ezért tovább vitte. A magyar romantikus nacionalizmus kezdettől meglévő ellentmondásossága tehát onnan eredt, hogy nem polgári miliőben született meg, illetve később abból a frusztrációból táplálkozott, hogy sem a *Bildungsbürger*, sem a *Bildungsadel*[59] nem vitte végig azt a kezdeti intenciót, amelyet a 19. század elején a társadalmi kérdés megoldásában felvállalt.

A magyar nemesség évszázadok során kialakult belső tagoltsága – az udvarhűség és udvarképesség, a felekezeti megosztottság, a társadalmi státus, rang és presztízs, valamint a gazdasági helyzet különbözőségei – ellenére a Werbőczy Tripartitumában definiált „egy és ugyanazon" nemességként került érintkezésbe

---

58 Berend T. Iván: *Kisiklott történelem – Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században.* Budapest, 2003. 96–101. old.

59 Hanák Péter nevezi így a reformkori liberális nemesi gondolkodókat, in: *i. m.* 166. old

a 19. század elejének szellemi, társadalmi, bel- és külpolitikai mozgásaival. A társadalmi és gazdasági modernizációhoz való viszonyát tovább árnyalta a liberális nemesség szellemi vezetőinek sokszínű értékvilága. Széchenyi István az angol liberalizmust mintául véve alakította ki az ország modernizációjáról alkotott elképzeléseit, míg a francia felvilágosodás eszméi Deák Ferenc jogi megközelítésében érhetők tetten. Kölcsey Ferenc keresztény moralitást és szociális érzékenységet egyesítő liberális etikája pedig ismételten máshová helyezi a hangsúlyt, mint Kossuth Lajos német szellemi hatást tükröző nemzetfelfogása.[60] Dacára mindezen különbségeknek a reformkorban a nemzeteszme és a modernizáció eszméje mégis sikeresen egybekapcsolódott, és a nemzeteszme a társadalmi és gazdasági modernizáció motorjává vált.

Mivel a két cél kezdetben nem fonódott egybe, hanem épp ellenkezőleg, ütközött egymással, ennek megváltoztatásához az ország külső és belső körülményeinek kényszerítő ereje mellett a romantikus közgondolkodás kialakulása is szükséges volt. A politikai pólusokat kezdetben ugyanis az udvarpártiak és a rendi sérelmi ellenzékhez tartozók képviselték, de a feudális alapviszonyokat senki sem kérdőjelezte meg. A rendi nacionalizmusnak a társadalmi reformokkal szembeni ellenállását, vagyis a nemesi nemzet „arany szabadságaihoz" való ragaszkodást[61] megváltoztatni a romantikus politikai nemzeteszmény kialakításával volt lehetséges. Ez konkrétan azt jelentette, hogy a romantikus nemzeteszmény aktuális tartalmaként a nemzeti önállóság programja mozgósíthatott a társadalmi modernizációnak nemzeti érdekként való felismerése mellett. Magyarország vitatott helyzete a Habsburg Birodalomban és – az elavult feudális kötöttségek miatt – az ország minden szinten való szegénysége, illetve gazdasági versenyképtelensége a magyar rendek előtt addig sem volt titok, de ahhoz, hogy közmegegyezést lehessen létrehozni a nemesi politikai eliten belül saját kiváltságaik felszámolásáról, szükség volt arra, hogy a demokratikus

60 Gerő András: *Magyar polgárosodás.* Budapest, 1993. *Hangsúlyok és nevek: az eszmei arculat,* 96–102. old.

61 Berend T. Iván: *Kisiklott történelem... i. m.* 96. old.

közösségalakítás a magyar függetlenség lehetőségével kecsegtessen. Tehát a demokrácia ügye a politikai és társadalmi fejlődés ügyével a nemzeti függetlenség célkitűzésének jegyében kapcsolódott össze.[62]

A nemzetnek, mint kiváltságokat őrző nemesi nemzetnek a fenntarthatóságát először a liberális ellenzék kritizálta alapjaiban.[63] Kritikája a romantikus nemzeteszmény megalkotásában dolgozott ki olyan modellt, amely az európai nagy eszmeáramlatoknak a magyar politikai és társadalmi helyzetre alkalmazásával hatékony politikai programot is nyújtott, s ezt vitte át sikeresen a reformkori országgyűlések nemesi közgondolkodásába.[64]

A romantikus politikai nemzeteszménynek a nemesség körében való térnyerésével az a helyzet állt elő, hogy miközben Európa nyugati felében a nacionalizmus a politikai hatalom felé törekvő polgárság értékvilágának és identitásának vált fundamentumává, Magyarországon – nem lévén számottevő polgárság – a nemesség értelmezésében vált politikailag is jelentős hatóerővé. Ezzel párhuzamosan ugyanez a nemesség a társadalom és gazdaság modernizációját – amely Nyugat-Európában eminensen polgári feladatkör volt – is magára vállalta, s ezáltal a legnagyobb lépést tette meg saját előjogainak felszámolása irányában. Cserébe viszont a jogkiterjesztés útján való érdekegyesítés olyan hatékony társadalmi erőt kellett volna hogy létrehozzon a Habsburg Birodalommal szemben, amely a független magyar állam perspektívájában az ország felzárkózását eredményezhette volna Nyugat-Európa fejlett nemzetállamaihoz. A romantikus politikai nemzeteszmény ekképp mint felzárkózási stratégia vált hatékony eszközzé a társadalmi és gazdasági átalakításban.

A romantika Kelet-Közép-Európába, így Magyarországra is már úgy érkezett, hogy a szabadság és az individualizmus gon-

---

62 Bibó István: *i. m.* 576. old.

63 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 60. old.

64 Ebből következik, hogy amit a reformkor nemzeti liberalizmusában „nemzetinek" nevezünk, tulajdonképpen romantikus tartalmakat takar, vagyis a nemzeti liberális gondolkodást akár „romantikus liberálisnak" is nevezhetnénk, s ez némiképp magyarázattal is szolgálna a fogalom későbbi széthasadására és megszűnésére.

dolatát az egyén személyes világán túlra is kiterjesztette azzal a hitvallással, hogy az ember képes átalakítani a társadalmat.[65] „Az emberek és társadalmak kialakították azt az önbizalmat, hogy képesek formálni a történelmet és felismerni a kívánatos változásokat. Ráébredtek, hogy amit a csodált Nyugat elért, azt a (...) nemzetállamon belül érte el. A fejlett Nyugat összetörte a jobbágyság láncait, és látványos társadalmi-gazdasági, illetve politikai haladást produkált. A nemzetállam és a haladás elválaszthatatlannak tűnt egymástól."[66] A romantikus politikai nemzeteszménynek és a rá épülő politikai mozgalomnak ilyen értelemben sikerült tehát közmegegyezést létrehoznia a nemesség gondolkodásmódjában. A „fontolva haladók" és a radikálisok számára is közmegegyezéssé vált, hogy Magyarország modernizációját végre kell hajtani, továbbá a társadalom és gazdaság állapotain, a szociális és kulturális együttélés minőségén változtatni kell, mivel a nemzeteszme így tudott egyre erőteljesebb alternatívát kínálni a birodalommal szemben.

A továbbiakban először azt vizsgáljuk, hogy a romantikus politikai nemzeteszmény mennyiben volt a „felvilágosult romantika" terméke. Feltételezhető ugyanis, hogy a történelmi Magyarország fenntartásának szükségessége a felvilágosult romantika fejlődéshitének magyar adaptációja, amelynek célja – az előzőek szerint – a Habsburg Birodalommal szembeni politikailag hatékony eszme létrehozása. A birodalom iránti lojalitás helyett a nemzeti lojalitás létrehozásához a modern nacionalizmusnak meg kellett teremtenie a nemzetet, a nyelvi egységet, a fővárost és a gazdasági önállóságot.[67] Ezért ezután a polgári átalakulás megvalósulását követjük majd nyomon, mert e kettő, a nemzeteszme és a polgári vívmányok voltak azok, amelyekre a kiegyezéskor a magyar állam mint legsajátabb tulajdonára építhetett.

---

65 Berend T. Iván: *Kisiklott történelem... i. m.* 48. old.

66 Uo. 49. old.

67 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 212. old.

4.1 Magyarország helyzete a Habsburg Birodalomban

Magyarország a 19. század elején államformáját tekintve alkotmányos rendi monarchia volt, amely jogilag független, ám joghatósága területének 1/3-ára (Erdély) nem terjedt ki. Uralkodójának székhelye Bécs volt, s bár saját törvényhozással, bíráskodással és közigazgatással rendelkezett, érdemben mégis minden Bécsben dőlt el. A birodalmi főtisztviselők számára a Magyar Királyság a magyarok minden ellenkező irányú meggyőződése ellenére csupán egy, a többieknél nehezebben kezelhető tartomány volt.[68]

I. Lipóttól kezdődően a Habsburg uralkodók célkitűzései között szerepelt, hogy a nyugat-európai monarchiákhoz hasonlóan a Habsburg Birodalom is egységes nemzeti politikai keretet adjon alattvalóinak. Erre a megkésett abszolutisztikus törekvésre azonban olyan tágabb európai környezetben került sor, amely Európa történetének a középkor óta legnagyobb mértékű politikai átalakulását készítette elő. A felvilágosodásnak a filozófia és az államtudomány terén is kimagasló eredményei születtek, s a politikai gondolkodás átalakulása a Habsburg uralkodók figyelmét sem kerülte el. Mária Terézia, II. József, majd I. Ferenc is törekedett a felvilágosodás bizonyos elemeinek saját állampolitikájába való átültetésére, amelyek azonban elsődleges célként a birodalom centralizált irányítását szolgálták.[69]

A felvilágosodás, majd pedig a francia forradalom azonban a Habsburg Birodalom népei között, így Magyarországon is rezonanciát keltett, ám ez nem éppen az öreg birodalom modernizált fenntarthatósága és irányíthatósága céljainak felelt meg. A felvilágosodás népfelségelvéből ugyanis a társadalmi átalakítás gyakorlati megvalósítására tett kísérletek is következtek volna, s bár a napóleoni háborúk a Párizs eszméi iránti lelkesedést lényegesen csökkentették,[70] a Habsburg Birodalom népei kö-

---

68 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 51. old.

69 Peter F. Sugar: *Government and Minorities in Austria-Hungary – Different Policies with the Same Result,* in: *East European Nationalism, Politics and Religion* (Variorum Collected Studies Series: CS667). Ashgate, 1999. 3–4. old.

70 Németh G. Béla írja, hogy „az Eroica Beethovenjének ismert, haragos elfordulása Napóleontól, mint eszményképtől, fejezetnyi magyarázattól kíméli meg a történészt." – itt tehát élnék a felkínált lehetőséggel. Németh G. Béla: *i. m.* 12. old.

zött fejlődésnek induló modern nacionalizmusokban a társadalmi átalakítás gondolata mégis gyökeret vert.

Ráadásul a centralizációs intézkedésekkel együtt járó egységes igazgatási nyelv megteremtését célzó germanizáció például Magyarországon sokkal inkább az uralkodói szándékkal ellentétes eredményt ért el, s a nemzeti ébredés hullámát indította el, mely azután a reformkorban elvezetett a politikailag is hatékony magyar nacionalizmus megszületéséhez. Először is a nyelvi reformmozgalomnak köszönhetően létrejött a modern, standardizált magyar nyelv, amely a nemzeti irodalom és a nemzeti közgondolkodás médiuma lett. Ezzel párhuzamosan a nemzeti kulturális intézményrendszer keretei és tartalma is megformálódott: a Magyar Nemzeti Múzeum 1802-ben, Katona Bánk bánja 1819-ben, Kölcsey Himnusza 1823-ban, a Magyar Tudományos Akadémia 1825-ben, az első állandó magyar színház Pesten 1837-ben, Erkel Hunyadi Lászlója pedig 1844-ben jött létre.[71]

Kezdetben a kívülről jövő reformkezdeményezések a magyar nemzeti sajátosságok elvesztésének kortársi félelmét ébresztették csupán fel,[72] de a társadalmi szerződés rousseau-i felfogása szerinti „nép" csak a nemesi nemzetet takarta, annak előjogait védte a Habsburg uralkodóval szemben. A nemesség a nemzeti ügyet tehát kezdetben saját szabadságának védelmében használta fel, s a reformkori országgyűlések a társadalom egészét érintő kérdésekben tulajdonképpen csak lassú és kis lépéseket tettek, pl. a jobbágyok önkéntes örökváltságának, vagy a nemesi adómentesség felfüggesztésének tárgyában. Mint láttuk, a nemzeti önállóság programja volt az, ami mégis meg tudta bontani a rendi nacionalizmus társadalmi reformokkal szembeni ellenállását,[73] amelyet részben a liberális nemesség, részben azonban radikális értelmiségi csoportok dolgoztak ki, de amely egységes romantikus nemzeteszményt takart. Az európai 48-as forradalmak felhajtóereje pedig történelmi lehetőséget teremtett ennek gyakorlati megvalósítására.

---

71 Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam... i. m.* 87. old.

72 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 68. old.

73 Bibó István: *i. m.* 577. old.

Külső impulzusként tehát a Habsburg Birodalom irányából, kívülről érkező reformkísérletek járultak hozzá, hogy a magyar nemzeteszmében a nemzeti függetlenség ügye újra középponti jelentőségre tegyen szert. A romantikus nemzeteszme a németekhez és Kelet-Közép-Európa más népeihez hasonlóan nálunk is a felvilágosodás elemeinek felhasználásával vált igazán politikai hatóerővé: azt ígérte, hogy a birodalmi eszmének a nemzeteszmében sikerül alternatívát állítani. A birodalmi eszme és nemzeteszme ekként először a 19. század első felében feszült egymásnak. A felülről kezdeményezett reformok és az alulról jövő nemzeti törekvések összességükben végül is kikezdték a metternichi ókonzervatív rendszert, amely látszólag változatlan rendszerként működött tovább, mindazonáltal stabilitását a 48-as forradalmak után már nem nyerte vissza.

4.2 A polgári átalakulás sajátosságai

A magyar polgári átalakulás sajátosságainak megemlítésére jelen dolgozat keretei között kizárólag a nacionalizmus kialakulásának társadalmi háttérét vizsgálva van mód. Polgári átalakuláson szűkebb értelemben a magyar polgárosodás jellegzetességeit, tágabb értelemben azonban a teljes feudális társadalomszerkezet átalakulását kell érteni. A szűkebb értelemben vett polgárság történetével csak az említés szintjén foglalkozunk, mivel annak sajátosságai jól beláthatóak abból a már tárgyalt körülményből, hogy Magyarországon az európai polgári szereptípust végül is nem a polgárság, hanem a nemesség jelenítette meg. A tágabb értelemben vett polgári átalakulás nyomon követése viszont vélhetően körül fogja rajzolni a kiegyezés utáni posztfeudális Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődésének néhány jellegzetességét, mint például a társadalomszerkezet megkettőződését, a magyar gazdaság szerkezetének töredékes átalakulását és ennek következményeit, a társadalmi integráció és a jogállamiság fogyatékosságait. A magyar polgári átalakulás felemás volta ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy Németországhoz hasonlóan Magyarországon is létrejöjjön a nacionaliz-

musnak a konzervatív politikai eszmék befolyása miatti reduktív tartalmi jelentésmódosulása, a romantikus politikai nemzeteszmény átalakulása politikai romantikává.

Köztudott, hogy polgárság Magyarországon a 19. század elején nagyon kis számban volt jelen. A feudális társadalmi struktúra agrártársadalmat takart, a nagyszámú jobbágyság és a népesség arányához viszonyítva szintén nagyszámú nemesség között csak kicsiny gazdasági és semmilyen politikai szerepet nem játszott a városlakó, többségében idegen ajkú polgárság. A gazdaság agrárjellegéből fakadóan az iparosodás leginkább mint céhes alapú protoindusztrializáció volt jelen. Gazdaságtörténészek állítása szerint a későbbi kapitalista iparosodás elsősorban nem is ezen a társadalmi bázison jött létre, s az eredetileg polgárinak tekinthető városi lakosság nem vált kapitalista értelemben szükségképpen tulajdonossá vagy tőkéssé.[74] Ebben nem csupán az anyagi eszközök (az eredeti tőkefelhalmozás) hiánya gátolta meg, hanem az is, hogy a feudális gazdaság- és társadalomszerkezet átalakításában sokkal nagyobb szerepet vállalt magára a magyar nemesség, legalábbis elvben. A polgárság identitását a Habsburg Birodalom egységes világában viszont erőteljesen meghatározta az udvarhűség, s a nemzeti ébredés korában nem a magyar nacionalizmus keletkezéstörténetében, mint inkább hatástörténetében volt része. A megszülető magyar nacionalizmus a tradicionális polgárságot lojalitásválságba sodorta, amelyből út vezethetett a nyelvi és kulturális asszimiláció felé is, viszont az egy pillanatig sem volt kétséges, hogy sem a polgárinak nevezett intézményrendszeri átalakulást, sem a kapitalista gazdasági szerkezetátalakítást nem ez a társadalmi csoport viszi majd végbe.

Ha tágabb értelemben a feudális társadalomszerkezet átalakításáról beszélünk, mindenképpen említésre kell hogy kerüljenek a 48-as áprilisi törvények, az első szabadon választott országgyűlés és a felelős magyar kormány létrejötte. Ha azonban átalakítás helyett átalakulást vizsgálunk, a 48-as események és a 67-es kiegyezés politikatörténeti mérföldkövei mellett a hos-

[74] Gyáni Gábor – Kövér György: *i. m.* 75–76. old.

szabb távú folyamatok kerülnek a figyelem középpontjába. Ennek oka, hogy a társadalomtörténeti korszakolás a politikatörténeti vagy a gazdaságtörténeti periodizációtól eltérő időkezelést igényel, mivel a társadalom változásai csak hosszabb távon mutathatók ki. Különösen igaz ez a 19. századi magyar társadalom vonatkozásában, amelynek változásait Kövér György „lomha átalakulásként" összegezte a reformkortól az I. világháborúig tartó „hosszadalmas és széles sodrású folyamatban".[75]

A jobbágyfelszabadítás, vagyis a szabad munkaerő megteremtése és a közteherviselés, vagyis a modern adórendszer meghonosítása gazdaságtörténeti szempontból ugyan a legfontosabb intézményrendszeri változások, amelyek nagymértékben meghatározták a kötött rendszerű feudális gazdaság átalakulását szabad piacgazdasággá, mindazonáltal gazdaságtörténeti szempontból hatásuk nem a 48-as törvényekbe iktatásuktól számítható és nem is egyenletesen érvényesül, társadalomtörténeti hatásuk pedig még kevésbé köthető az 1848-at, majd 1867-et korszakhatárként kijelölő politikatörténethez. A polgári átalakulás magyar sajátosságai valójában részben régebbi eredetűek, részben pedig olyan mértékben általánosak, hogy ezek a politikatörténet egyedi eseményeit is, pl. a jobbágyfelszabadítást, megkerülhetetlen folyamatoknak mutatják. Ugyanezt fogalmazza meg Berend T. Iván gazdaságtörténeti szempontból: „A gazdasági fejlődést, főként 1848 után, folytonos reformfolyamat segítette. A jobbágyfelszabadítás és a nemesi kiváltságok eltörlése, a szabad földbirtoklás, a modern tulajdonjogok bevezetése, a Monarchia közös piacának létrehozása, a kiterjedt vasútépítés és a modern bankrendszer megteremtése az egész birodalom modernizációjának alapjává vált a 19. század derekától."[76]

Jobbágyfelszabadítás, közteherviselés, népképviselet – ezek voltak a polgári átalakulás fő jelszavai a reformkorban. Törvénybe iktatásuk zömmel valóban a 48-as forradalommal történt meg, végleges rendezésük pedig a kiegyezéssel jutott nyugvópontra. Az átalakulás viszont 1848 és 1867 között történt. A

[75] Gyáni Gábor – Kövér György: *i. m.* 26–35. old.

[76] Berend T. Iván: *Kisiklott történelem... i. m.* 132. old.

jobbágyfelszabadítást az 1853-as, illetve Erdélyben az 1854-es úrbéri pátens rendezte. A köztehervisélést 1850–51-ben a Habsburg neoabszolutizmus ültette át a gyakorlatba. A „népképviselet" elve szerint 1848 után végül is 1861-ben, illetve 1865-ben választottak országgyűlést Magyarországon, még ha az nem is működött folyamatosan.[77] Tehát miközben az 1848-as forradalom vagy éppenséggel a kiegyezés e nevezetes történelmi tetteit joggal őrzi meg jeles időpontokként a kronologikus nemzeti emlékezet, meg kell állapítanunk, hogy a társadalmi és gazdasági változások ezeket az eseményeket lassabban követték, és a tradicionális régi világ csak fokozatosan bomlott fel, s akkor is csak töredékesen.

Hajnal István szerint „minden társadalomnak olyan az osztálytársadalma, amilyen a rendisége volt"[78], s ez a diszkontinuitás szembeötlő jelenléte dacára szintén a kontinuus elemek fontosságára hívja fel a figyelmet. „Újkori rendiségünk mély gyökerű, történeti, művelődési tömbökre tagolt társadalmat hagyott örökül polgári fejlődésünkre (...) Társadalomszervezeti műveltségünk rendies történeti rétegének kulcsa (...) nem a közjogilag tetten érhető, jól ismert feudális intézményekben keresendő, hanem a társadalmi különbségek felfogásának a polgárias eszményekkel együtt élő s a polgári intézményekre és társadalomszerkezetére is kiható formáiban"[79] – fogalmazható meg tömören a posztfeudális magyar társadalom ellentmondásossága.

4.3 Összegzés

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a romantikus politikai nemzeteszmény Magyarországon egy olyan társadalmi réteg körében született meg, amely előzményként a Habsburg Birodalommal szembeni rendi sérelmi politikában látta szabadsága-

77 Gyáni Gábor – Kövér György: *i. m.* 27. old.

78 Idézi Kövér György, in: Gyáni Gábor – Kövér György: *i .m.* 34. old.

79 Tóth Zoltán: *A rendi norma és a „keresztyén polgáriasodás",* in: Századvég, 1991/2–3. sz. 123. old.

inak védelmét, de amely a modern nacionalizmusban új eszközt talált érdekei védelmére. A megszülető modern magyar nacionalizmus számára egyrészt segítséget nyújtott, hogy előzményként támaszkodhatott a premodern rendi nacionalizmusra, mivel a magyar államiság töredékes és csonka volta miatt ez kötötte össze folyamatos történelmi tradícióként a középkori és modern magyar államot. A történelmi Magyarország fenntartásának követelménye tehát így vált a romantikus nacionalizmus egyik meghatározó elemévé. A modern magyar állam létrejöttéhez szükséges nemzeti tradíció letéteményese és megtestesítője a magyar nemesség volt, amely a rendi kiváltságok extenziója útján képzelte el a magyar államiság jogi és társadalmi alapjait lerakni.

Másrészt ez a werbőczyánus nemzetfelfogás alapjára épített romantikus nemzeteszmény egyúttal a modern kori demokráciaeszme sajátos értelmezése is volt, hiszen a magyar etnikum dominanciájára, államalkotó képességére alapozott – ennyiben modern volt –, miközben a történelmi jogokon álló Magyar Királyság premodern államfelfogását is tovább éltette, s az időközben megváltozott etnikai és demográfiai viszonyokkal nem vetett számot. Így a magyar köznemes saját énképe szerint *tiers état*-vá, azaz harmadik renddé vált,[80] egyúttal azonban magatartása nem nélkülözte a tradicionalizmust, és tükrözte ennek a rétegnek a jogias gondolkodásmódját.[81]

A nemességben megtestesülő történelmi jog azonban, amely a jogkiterjesztés folytán a magyar etnikum felsőbbrendűsége mellett érvelt, kezdettől magában hordozta a kirekesztő nacionalizmus lehetőségét, mert még ha demokratizált formában is, a „ki a magyar?" kérdést tette meg a politikai participáció alapjául. Vagyis a magyar nacionalizmus kezdettől fogva ambivalens: még „kulturális", inkluzív szakaszában is magában hordozta az exklúzió génjét, amelynek oka, hogy a nemesség nem pótolhatta a demokratikus politikai intézményrendszer

80 Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 106. old.

81 Jogtörténeti érdekesség, hogy a magyar jogfejlődés eredményeként a Magna Charta mellé helyezték az Aranybullát, s a magyarság jog- és demokráciaérzékét az ősmagyarságtól vezették le. *Uo.* 107–108. old.

létrehozásában a polgárságot, vagy azt a társadalmi réteget, amely a kiváltságokon alapuló feudális társadalmat az állampolgári jogegyenlőségen alapuló demokratikus társadalommal felváltani akarta. A nemességnek saját feudális eredetű előjogait nem volt érdeke leépíteni, így a küzdelem ideiglenes célként folyhatott ugyan a feudális intézményrendszer felszámolásáért, hosszabb távon azonban mind a szociális, mind a nemzetiségi és zsidókérdésben próbára tette a nemesi eredetű nemzettudat tűrőképességét.

A hazafi és emberbarát, függetlenségi hagyomány és polgárosodás, identitás és megújulás közötti szintézis pozitív eredménye az az érdekegyesítő koncepció, amely a 48-as forradalmi törvényekben és 1848/49 önvédelmi háborújának alkotmányos jellegében öltött testet.[82] Ugyanakkor gyenge pontja nacionalizmusának asszimiláló stratégiája és a kollektív jogok elméletének hiánya, amelynek köszönhetően 1848/49 szabadságharcos és forradalmi jellemzői mellett a Magyarországon élő lakosság szempontjából kimerítette a polgárháború kritériumait is.[83] Vagyis a modern kori magyar nacionalizmus ambivalenciája kezdettől létezett, amelynek kezdetben pozitív oldalát erősítették fel olyan történelmi folyamatok, mint a magyar nemzeti közösség küzdelme a Habsburg Birodalommal szemben, vagy a polgári átalakulás intézményi és politikai kereteinek megteremtése, később azonban nemzet- és társadalomfelfogásának rendi eredetű elemei olyan fékeket építettek be elsősorban a dualizmus kori magyar demokrácia működésébe, amelyek meggátolták, hogy nyugat-európai típusú polgári demokrácia alakuljon ki.

82 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 9–14. old.

83 Ormos Mária: *Magyarok itthon, otthon... i. m.* 186. old.

5. Politikai romantika a dualizmusban

Az előző fejezetekben a mellett érveltünk, hogy a modern kori magyar nacionalizmus történetét mint egységes folyamatot kell látni, amely a kelet-közép-európai romantikákhoz hasonlóan Magyarországon is a romantika világszemléletének hatására alakult ki. Hasonlóképpen tipikusnak neveztük azt is, hogy a romantika a felvilágosodás progresszióhitét hívta segítségül ahhoz, hogy világszemléletét az egyén világán túlra is kiterjessze. Így vált lehetségessé ugyanis, hogy olyan modern nemzeteszme alakuljon ki, amely hatékony alternatívát jelenthetett a régió birodalmi eszméjével, konkrétan pedig a Habsburg Birodalom egységesítő, abszolutista politikájával szemben. A magyar esetben, a megújulóban lévő nemzettudat a 19. század első felében célját és eszközrendszerét tekintve nem a semmiből született meg: építhetett egyrészt a premodern nemzettudatra, amely a nemesi nemzet eszméjében volt jelen, másrészt az évszázados szabadságküzdelmek hagyományára. A 19. század európai eseményei és a felvilágosodástól kezdődően a politikai gondolkodás eredményei újabb történelmi esélyt kínáltak a nemzeti függetlenség megvalósítására. A Habsburg Birodalom válsága azonban nem csupán a francia forradalom eszméinek terjedése miatt alakult ki, hanem az újkor óta tulajdonképpen az európai hatalmi egyensúly által számára kijelölt pozíciónak köszönhette egyáltalán a fennállását, így ennek a hatalmi egyensúlynak a 19. században kezdődő átrendeződése vált a birodalom válságának voltaképpeni okozójává. Míg a napóleoni háborúk után a bécsi kongresszus stabilizálni igyekezett a régi európai hatalmi egyensúlyt, a 19. század nagy politikai változásai, elsősorban a német egységnek a Habsburgok nélkül való létrejötte siettette a birodalom felbomlása irányába ható folyamatot.[84]

---

[84] Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam... i. m.* 129–130. old.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésére külső segítséggel ugyan, de elegendőnek bizonyult az osztrák túlerő. A neoabszolutizmus idején úgy tetszhetett, hogy a birodalom 1848 előtti politikai berendezkedését kisebb változtatásokkal továbbra is fenn lehet tartani, de az osztrák–porosz háborúból a Habsburg Birodalom már meggyengülve került ki, s e ténynek aztán a kiegyezés létrejöttében nagy szerepe volt. A magyar nemzettudat sajátosságainak alakulásában tehát fontos tényező, hogy általa a magyar is olyan közösségi identitás kidolgozására kapott esélyt, amely a 19. században általában véve a levegőben volt. A magyar nemzettudat ilyen értelemben korszerű eszme volt, megvalósítására pedig az európai hatalmi egyensúlyrendszer átalakulása kínált esélyt. A kihívás eszerint az volt, milyen keretek között és milyen tartalommal jön létre a modern magyar állam.

A független magyar államiságot célul kitűző modern nemzettudat a romantikus koreszme hatására alakult ki, mint politikailag is hatékony eszmerendszer. Hatékonyságát a romantikus koreszme kelet-közép-európai jellegzetességének köszönhette, annak tudniillik, hogy a nemzeti ébredéstől az önálló állam megteremtéséig dinamikus progresszió révén kívánt eljutni. Fejlődéshite a felvilágosodás fejlődéshitének historizálásából fakadt, amelynek további lényeges eleme a két végpont romantikus kidolgozása, az idealizált múlt és az ideális jövő képének megrajzolása, amelyet aztán vektorszerűen köt össze a történelmi idő. A közös múlt nosztalgiája, valamint a nemzeti lét beteljesedéseként értelmezett közös jövő utópiája a közösségi identitás kialakításának azóta is hatékony eszközei. A célirányosság állításával pedig a nemzet történelme lesz a legfelsőbb instancia, amely a történelmet jogok forrásaként is felhasználhatja.

A magyar esetben a jövőbeni, független magyar államot a történelmi Magyarországgal azonosította a történelmi jogokra hivatkozó modern nacionalizmus. Ezért állíthatjuk azt, hogy a modern magyar nacionalizmus romantikus politikai nemzeteszményt hozott létre, hiszen a független magyar államot kizárólag a középkori magyar állam létéből eredeztetett történelmi jogok alapján tudta csak elképzelni. Mivel pedig a romantikus politikai nemzeteszmény a magyar rendi kiváltságrendszer de-

mokratizálásaként jött létre, a feudális előjogoknak az etnikai-nemzeti előjogokkal való felcserélése, miközben társadalmilag valóban kiterjesztette a nemzetfogalmat, a megkülönböztetések rendszerét mint nyelvi alakzatot mégis fenntartotta és az utókorra örökítette. Miközben ugyanis a birodalommal szemben jogkiterjesztésen és érdekegyesítésen alapuló nemzeti közösséget hozott létre, a társadalomról alkotott víziójában továbbvitte a megkülönböztetések rendszerét. Ez azt jelentette, hogy a nemzeti identitás megerősítése céljából az elkülönbözésnek, a „mi–ők" típusú dichotómiáknak tradicionálisan nagy teret engedett, s ezt történelmi jogokra hivatkozva, mint a nemzeti jelleg megnyilvánulásait legitimálta. A nemzeti jelleg megtestesítője ebben a korai szakaszban dominánsan a magyar nemesség volt, amely a polgárság hiányából fakadóan úttörő szerepet játszott a romantikus nemzeteszmény tartalmának megformálásában. A modern magyar nacionalizmusnak éppen ebben állt a sajátossága, ez okozta a nemzettudat kezdettől meglévő ambivalenciáját, amely egyrészt tehát magában hordozta a kirekesztő nacionalizmus lehetőségét, másrészt azonban a reformkorban ezt még kompenzálta a magyar nemességnek a társadalmi átalakulásban játszott pozitív szerepe.

A társadalmi rendszer átalakításának szükségessége egyrészről sürgető kényszerből adódott, másrészről azonban a magyar rendek gondolkodásmódjában bekövetkezett változásnak is a következménye volt. Ennek hatására történt meg ugyanis, hogy a nemzeti függetlenség célja a feudális társadalmi és gazdasági intézményrendszer lebontásával tűnt megvalósíthatónak, s ennek eredménye a reformkorban a társadalmi és gazdasági modernizációnak és a nemzeteszmének az egybekapcsolódása. Tehát a nacionalizmus korai szakaszára Kelet-Közép-Európában jellemző módon, Magyarországon is létrejött az ország felzárkózását Nyugat-Európához pozitív kihívásként felfogó és ennek érdekében mozgósító nemzeteszme. Mindazonáltal, mivel egy premodern eredetű kiváltságrendszer korszerűsítését tette meg a modern magyar demokrácia formájává, kezdettől kétségek is fűződtek hozzá.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása e kétségeket erősítette fel. A bukást csak részben indokolta a katonai

túlerő: a magyar nemesség tűréshatárhoz érkezése hasonlóképpen közrejátszott abban, hogy a szabadságharc nemzetiségi polgárháborús jelleget is öltött, és kudarcba fulladt. A magyar nemzeti közösség félelmekkel terhelten úgy került ki a küzdelemből, hogy a független magyar államnak és a történelmi Magyarországnak addig teljes fedésben való elképzelése, vagyis követelményként való fenntartása határt szabott a politikai intézményrendszer demokratikus átalakításának, hiszen ez azoknak az erőknek a felerősödését is lehetővé tette volna, amelyek a történelmi Magyarország széttagolódásának irányába hatottak.

A Habsburg-restauráció ráadásul a passzív ellenállást még attól a lehetőségtől is megfosztotta, hogy továbbra is fenntartsa a nemzeti romantika korai szakaszának társadalmi és nemzeti haladást együtt valló koncepcióját. Az 1850-es évek arra szolgáltak bizonyságul, hogy Magyarországon, Kelet-Közép-Európa több más országához hasonlóan, politikai elnyomás mellett is létezhet gazdasági fejlődés, hiszen – amint arról már volt szó – a jobbágyfelszabadítás és a köztehervisélés vívmányai fennmaradtak, és szép lassan megindult a tradicionális társadalomszerkezet átalakulása is.

1848/49 tapasztalatai nagymértékben befolyásolták azt, hogy a modern magyar állam milyen keretek között és milyen tartalommal jön majd létre. A magyar nemzettudat fejlődéspályája számára, noha annak célja kezdettől a saját, független állam létrehozása volt, a konkrét történelmi helyzet, vagyis a forradalom és szabadságharc, valamint az ötvenes évek tapasztalatai kihívásként jelentkeztek: belőlük tanulságot levonni a későbbi politikai küzdelem számára az egész magyar nemzeti közösség ügye volt. Ez a kihívásra adott válasz eredményezte magyar részről a kiegyezéshez vezető út legfontosabb változását. A kiegyezést legitimként kellett elfogadni, s azon demokratikus belső változtatásokat végrehajtani nem lehetett. A belpolitikai mező azonban a dualizmus idején mindvégig a kiegyezéshez való viszony, azaz a közjogi kérdés mentén oszlott ketté. A demokratikus közösségalakítás minden kérdése pedig – nem csupán a nemzetiségek jogai, de az általános választójogért folyó küzdelem is, vagy például az állam és az egyház szétválasztása körüli politikai

harc – a közjogi kérdés törésvonala mentén osztotta meg a politikát. A jogkiterjesztésen alapuló magyar demokráciafelfogás többé már nem volt tágítható, inkluzív szakasza után az exkluzív szakaszba érkezett, amelyben a megkülönböztetések nyelvileg is túlburjánzó formái által egy jogok mentén hierarchizált, rendies társadalmat hagyott a 20. századra.

A kiegyezés a későbbi korok számára is kérdéseket felvető kompromisszumként jelentkezett. [85] Egyrészről létrejött a soknemzetiségű birodalom konszolidációja, amely helyreállította a kettős monarchia magyar felének alkotmányos egységét, és kvázi-független, autonóm önkormányzatot biztosított az országnak. Egyúttal azonban helyreállította a magyarok uralmát is az ország nemzeti kisebbségei fölött, amelyek ekkor már a népesség több mint felét tették ki. Megalakult az országgyűlésnek felelős magyar kormány, és az osztrák császárt a történelmi hagyományoknak megfelelően magyar királlyá koronázták. A birodalom ezáltal dualista állammá alakult, kormányzásának legfontosabb miniszteri tárcái – a hadügy, a külügy és a pénzügy – azonban „közös ügyekké" váltak, vagyis Magyarország nem rendelkezett a független állami lét ismérveivel: saját hadsereggel és külpolitikával, s az ehhez kapcsolódó pénzügyekről való intézkedés jogával. Az autonóm Magyarország modern európai parlamentáris rendszert vezetett be, a nyílt szavazási rendszer azonban lehetővé tette a választások közigazgatási ellenőrzését is. A nemzetiségek jogait liberális törvény szabályozta, amely lehetővé tette az anyanyelv használatát a különböző helyi szinteken és az iskolákban, ugyanakkor a kollektív nemzeti jogokat és képviseletet elutasították.[86] Az ország gazdasági modernizációja ígéretes eredményekkel szolgált, hiszen a kapitalista gazdaság első *boom*ja a kiegyezést követő évtizedben soha nem tapasztalt konjunktúraciklust produkált a magyar gazdaságtörténetben. A *Gründerzeit* optimizmusa ezek alapján érthető volt, hi-

85 A kiegyezéshez való viszony azonban a későbbiekben mindig az utána következő történelmi események értékelésétől is függött. Mivel a történelmet mindig utólag konstruálják, így a kiegyezés értékelését célul kitűző megközelítésekre árnyat vetettek a későbbi történelmi események: az I. világháború, a Habsburg Birodalom felbomlása és a trianoni béke, de a dualizmus kora 1945 után is sokáig ki volt szolgáltatva aktuálpolitikai megközelítéseknek.

86 Berend T. Iván: *Kisiklott történelem... i. m.* 225–232. old.

szen az elavult feudális gazdaságszerkezet átalakulása kezdett megvalósulni és látható eredményeket hozni.[87] A pozitívumok mellett azonban a rendszer jellemzéseként összességében elmondható, hogy a politikai gyakorlat és az intézményesített szabadságok között jelentős eltérés mutatkozott, vagyis a hatalomgyakorlás autoriter jellege független volt az alkotmányos és jogi formaságoktól. Magyarország azzal a feltétellel kapott felelős parlamenti kormányt, hogy parlamentje mindig olyan többséggel rendelkezzék, amely a kiegyezést magára nézve kötelezőnek fogadja el. Ezen túlmenően pedig a magyar kormányok gyakorlatilag rendeletekkel kormányoztak, és Tisza Kálmán vezetésével a Szabadelvű Párt tulajdonképpen parlamentáris egypártrendszert működtetett.[88]

A politikai rendszer működési elveinek és gyakorlatának eltérése hátterében a romantikus politikai nemzeteszmény válsága állt. A kiegyezéshez való viszony alapján ugyanis változatlanul továbbélt az a kérdés, hogy a kiegyezés által valóban megszületett-e a modern magyar állam. Habár a magyar nemzeti közösségnek a millenniumi ünnepségsorozatban megnyilvánuló önreprezentációja szerint a magyar nemzeti célok maximuma minden kétséget kizáróan megvalósult, ám ezt nem támasztotta alá sem a dualista politikai rendszer századforduló utáni válsága, sem az időközben gazdasági válságot is produkáló egyenetlen kapitalista fejlődés.

Magyarország a dualizmus idején élte át legerőteljesebben azt a társadalomtörténeti változást, amelynek során az agrártársadalom a kapitalista gazdaság kialakulása következtében ipari társadalommá alakul át. Míg Európa nyugati felében az átmenet tulajdonképpen a már homogén nemzetet létrehozott nemzetállamok keretei között zajlott le, Magyarország olyan köztes helyzetben volt, amelyben a kiegyezés után befelé mint nemzetállam, kifelé azonban mint egy monarchikus-feudális birodalom részeleme funkcionált. A kiegyezés tulajdonképpen

87 Katus László: *A gazdasági növekedés feltételei Magyarországon a dualizmus időszakában,* in: Hanák Péter (főszerk.) – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története* VII/1. Budapest, 1978. 263–290. old.

88 Gyáni Gábor – Kövér György: *i. m.* 108. old.

olyan történelmi kísérletnek is tekinthető, amely a társadalomnak és a gazdaságnak ezt a nagy horderejű változását a nyugati nemzetállami modellel szemben egy hibridmodellben próbálta megvalósítani.

Ez a felemás helyzet eredményezte azt is, hogy a magyar nacionalizmus tartalma változáson ment keresztül, illetve, hogy a reformkori nacionalizmus ambivalenciája miatt a nacionalizmus negatív ismérvei erősödtek fel és telítődtek egy antikapitalista és antiliberális társadalomszemléletnek a magyar nacionalizmusban addig ismeretlen elemeivel. Ez egyrészt tetten érhető abban, hogy a kettős monarchia létrejöttében a magyar politikai vezetés megvalósulva látta a nemzeti célokat, és a polgári demokrácia korlátozása árán is ragaszkodott – befelé – pozíciójának a nemzetiségek felé való demonstrálásához és – kifelé – a Monarchia átszervezése elleni tiltakozáshoz. Éppen ebben mutatkozott meg a dualizmus kori Magyarország Janus-arcúsága, hiszen a Habsburg Birodalommal szemben történeti jogokra hivatkozva végül is az államiságnak egy olyan fokát küzdötte ki, amelyet aztán a kettős monarchia többi népétől ő maga minden eszközzel megtagadott.

Ez másrészt abból is látható, hogy miközben a forradalom és szabadságharc a nemzeti emlékezet kánonjának kiemelten fontos részévé vált, a nemzetiségi politika átgondolására és ezzel egyidejűleg a soknemzetiségű birodalom átszervezésének elvi kidolgozására tulajdonképpen csak Kossuth Lajos tett a távolból utómunkálatokat. Idehaza ezzel szemben közhiedelemmé vált az az elképzelés, hogy a Monarchiának mint Duna-medencei középhatalomnak döntő szerepe van az európai egyensúly fenntartásában. Léte külpolitikai szükségszerűségnek tűnt, feladatát pedig abban látta, hogy elválassza egymástól a német és a szláv népeket, ugyanakkor híd legyen, amely a nyugati műveltséget kelet felé közvetíti. Ennek alapja pedig az a nézet volt, hogy a Monarchia népei közül egyedül a magyarnak volt történelmi alkotmánya, amely az államalkotó képességet rendkívüli módon kifejlesztette a magyarságban. Így a magyarság hegemóniája a történelmi Magyarországon lakó nemzetiségek felett, valamint az erre épülő összmonarchiai hegemóniája világpoliti-

kai érdeknek tűnt fel. E világpolitikai szerep betöltése pedig a magyarság történelmi hivatásának mutatkozott, amely így a magyar állameszme voltaképpeni tartalmává vált.[89]

A romantikus politikai nemzeteszményen alapuló magyar nacionalizmus tehát, a nemzeteszme védelmének szükségességét állítva, fokozatosan második szakaszába lépett, amelynek során nemzeteszményének védelmére egyre inkább a konzervatív politikai ideológiák segítségével találta meg a módot. Ez a dualista rendszer első válságperiódusától, az 1880-as évektől vált mindinkább nyilvánvalóvá, amikor a magyarországi gazdasági és társadalmi modernizáció felemás eredményei egyre szélesebb társadalmi rétegeket fordítottak a modernizáció ellen. A *Gründerzeit* első gazdasági válsága ugyanis feltárta azokat a társadalmi ellentmondásokat, amelyeket a gyors kapitalista fellendülés keltett. Az átalakulással szembeni terhes ellenérzés, a *ressentiment* pedig a társadalom átalakulása következtében könnyen vált nem csupán antikapitalistává, illetve antiliberálissá, hanem antiszemitává is.[90] Ezek a politikai ideológiák azután a nacionalizmus tartalmi elemei közé is beszivárogtak, ami pedig a nacionalizmus antimodernizációs, irracionális és kirekesztő fordulatát eredményezte.

A továbbiakban két szálon követjük tovább a nemzeteszme aktuális tartalmainak módosulását. Az egyik a „nemzeti", a másik a „keresztény" kifejezéseknek a 19. század utolsó harmadától történő átpolitizálódását követi nyomon. Mindkettő olyan fogalom, amelynek társadalomtörténeti relevanciája van, mert az átalakulóban lévő társadalom állapotáról árulkodik, ahogyan a dualizmus ötven éve során ezek az amúgy addig nem politikainak számító fogalmak politikaivá válnak. Egyrészről a nacionalizmusnak az újkonzervatív politikai oldalon való begyökerezése, másrészről a politikai katolicizmus megjelenése az, ahol tetten érhető a magyar közgondolkozás megváltozása. Ráadásul e két politikai fogalom – „nemzeti" és „keresztény" –

89 Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 144–145. old.

90 Szabó Miklós ennek megnyilvánulásaként értelmezi pl. a tiszaeszlári vérvádat. Lásd Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 109–110. old.

nagy jövő előtt is állt: a két világháború közti időszakban ezek éltették tovább a magyar nemzetállami gondolkodást. A katolicizmus a történeti jogfolytonosság képviselőjévé vált a király nélküli királyságban, s így a rendszer történelmi legitimációját biztosította, az újkonzervativizmusban újjáértelmezett nacionalizmus pedig végérvényesen szakított a nemzettudat liberális hagyományaival. A „nemzeti-keresztény" jelző így egy olyan exklúzión alapuló politikai gondolkodás megjelenési formájává vált a 20. század első felében, amely nemzetiségi, szociális, vallási, később pedig faji diszkrimináció révén zárta egyre szűkebbre a magyar nemzeti közösséghez tartozók körét.

5.1 A „nemzeti" mint politikai jelszó

A kelet-közép-európai nemzettudatok fejlődéséről szólva megállapítottuk, hogy a 19. század utolsó harmadában a romantikus politikai nemzeteszmény válságával kellett szembenézniük annak következtében, hogy a legyőzött forradalmak és szabadságharcok, valamint az ugyanazon területen berendezendő nemzetállamok egymást keresztező utópiáiból a nemzeti lét fenyegetettségét szűrték le tanulságként. A félelmi reakciók mellett, a társadalmi-gazdasági modernizáció felemás megvalósulása miatt pedig elfordultak a Nyugattól, amelyhez addig felzárkózni akartak, és saját tradícióikból az európai mintakövetés helyett a nemzeti öncélúság követése vált hangsúlyosabbá.

A magyar nacionalizmus történetét vizsgálva az általános kelet-közép-európai tendenciáknak megfelelően azt tapasztaljuk, hogy a romantikus politikai nemzeteszmény Magyarországon is válságba jutott egyrészt a kiegyezés kétarcúsága, másrészt a dualizmus társadalmi és gazdasági fejlődésének ellentmondásos volta miatt. Ezek következtében a magyar nemzettudat tartalma is változáson ment át. A modern magyar nemzeti közösség jogkiterjesztéssel történő létrehozása nem vezetett el automatikusan polgári demokráciáig. Ellenkezőleg, mivel etnicizálta a nemzetfogalmat, az asszimiláción kívül nem kínált fel lehetőséget a politikai nemzethez való csatlakozásra.

A társadalmi mobilitásban való részvétel lehetőségének felkínálásáért cserébe a nyelvi és kulturális identitásváltás elvárása „asszimilációs szerződésként”[91] működött. A magyar nemzet ilyen felfogásából azonban jelentős csoportok – elsősorban a nemzetiségek – maradtak ki. De ugyanilyen problematikusnak bizonyult a zsidó asszimiláció is, mert a magyar államra, mint az állampolgári jogegyenlőséget és vallásszabadságot garantáló félre, a magyar demokrácia gyengesége miatt nem lehetett szilárdan építeni.

„Haza és haladás” szintézise a gazdasági és társadalmi átalakulás felemás volta miatt felbomlott, mert a nemzettudat és a modernizáció összekapcsolásában eddig domináns szerepet játszó birtokos nemesség jelentős részét a változások a gazdasági átalakulás vesztesévé tették, és mert a birodalom megfosztotta kezdeményező szerepétől a polgári átalakulás intézményi feltételeinek megteremtésében. Ezért a magyar nemesség nemzettudata is fokozatosan modernizációellenessé vált. Ez kínált lehetőséget arra, hogy az újkonzervativizmus a nacionalizmusban antiliberális és antikapitalista érvkészletének bázisát fedezze fel.

A konzervativizmusnak saját tartalma eredetileg nem is volt: az jellemezte, amit tagadott. 1848 előtt a konzervativizmus a megkérdőjelezett feudális-monarchikus eszme önigazolására szolgált, a felvilágosodás, a francia forradalom és a liberalizmus kihívására született meg,[92] nem volt nemzeti. A romantikus politikai nemzeteszme hatására alakult csak át „fontolva haladássá”, amely a célokban nem, csak az ütemezésben tért el a nemzeti liberalizmustól, illetve radikalizmustól. Történt ez akkor annak belátásával, hogy „a lassulásról és gyorsulásról lehetett hadakozni – a mozgásirány azonban egyszer s mindenkorra adottnak tűnt”.[93] A dualizmus válságának következtében azonban ez a helyzet megváltozott: a mozgásirány többé nem volt azonos.

---

91 Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, 1997. 47–48. old.

92 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 46. old.

93 Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő... i. m.* 88. old.

Mivel a nemzeteszme és a gazdasági-társadalmi modernizáció ügye már nem kapcsolódott egybe, a konzervativizmus régi tétele, tudniillik hogy az emberi világból a hierarchikus tagolódás nem küszöbölhető ki, újra felbukkant, és 1867 után a polgári átalakulás kritikájának lett az alapja. A kialakuló újkonzervativizmus által ugyanis rehabilitálhatóvá váltak a feudális-patriarchális viszonyok, mint amelyek erkölcsösebbek és humánusabbak is voltak a tőkés viszonyoknál. Az újkonzervativizmus antiliberalizmusa annak hangoztatásával, hogy a liberalizmus társadalmi megvalósulását jelentő szabad verseny épp a szabadság ellentétét, oligarchikus osztályuralmat hozott létre, a kapitalizmust keresztény szempontból immorálisnak, a szabadság–egyenlőség–testvériség eszméit pedig megvalósíthatatlan utópiának ítélte.[94] Az újkonzervativizmus tehát a felbomlott nemesi liberalizmus helyébe a liberalizmussal teljes egészében szakító konzervativizmus alternatíváját állította. A nacionalizmus pedig többé már nem volt progresszista, mint a korábbi reformkori és negyvennyolcas hazafiság, hanem hagyományápoló, „romantizáló".[95]

A 19. század utolsó évtizedeiben tehát az újkonzervativizmus érvkészletének elemei beszivárogtak a nacionalizmus lényeges tartalmi elemei közé, a romantikus politikai nemzeteszmény államnemzet-koncepciója – a történelmi Magyarország fenntartásának követelménye – pedig az újkonzervatív politikai közgondolkodás kikezdhetetlen elemévé vált. Ekkor a német nemzettudat alakulásához hasonlóan a magyar is olyan újabb elemekkel telítődött, amelyek az újkonzervativizmusból érkeztek, és amelyek jelentősen megváltoztatták a magyar nacionalizmus karakterét. Az újkonzervativizmus felívelése a nacionalizmust előbb az antiliberalizmus és antikapitalizmus, később az antiszemitizmus, végül pedig az antiszocializmus tartalmaival terhelte meg. Maga az újkonzervativizmus pedig a romantikus politikai nemzeteszmény nemzetállam-felfogása

94 Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 134–136. old.

95 Szabó Miklós: *A politikai gondolkodás 1890–1918 között,* in: Hanák Péter (főszerk.) – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története* VII/2. Budapest, 1988. 916–917. old.

révén politikai ideológiaként tudott megjelenni, amely hosszabb távon politikai szerepvállalásra is lehetőséget kapott. Ennek ára azonban az volt, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdődően felbomlott a közmegegyezés, amely a reformkorban összekötötte a konzervatívokat és radikálisokat, és amely közös célként jelölte ki Magyarország demokratizálását és modernizációját.

A dualizmus korának gyors gazdasági és társadalmi változásai, az iparosodás, az urbanizáció és a társadalmi mobilitás felgyorsulása elsősorban a társadalom tradicionális, történelmi csoportjainak, a nemességnek és a parasztságnak a válságát idézték elő. A polgári átalakulás nem alakította át maradéktalanul a társadalmat, hanem a régi és az új társadalmi tagozódás párhuzamos struktúráit hozta létre a Monarchia mindkét felében, így Magyarországon is. A nacionalizmus a továbbiakban tehát elsősorban ezeknek a nemzeti-történelmi osztályoknak a szorosabb összefűzésében találta meg a kapitalizmus és a liberalizmus elleni összefogás, és a nemzettudat megújulásának lehetőségét.

A polgári fejlődéssel szembeni kritika a kapitalizmus előtti premodern társadalmi formák idealizálásához vezetett. Az újkonzervatív elemekkel telítődő nacionalizmus a nép felé fordulástól várta a nemzeti jelleg megújítását, így a népi, paraszti kultúra integrálására tett kísérlet a 19. század utolsó harmadától mindinkább a nemesi eredetű nemzettudat válságából való kiútkeresés jellemvonását öltötte. A nép felé fordulás azonban hamarabb következett be a művészetekben, mint a politikai gondolkodás terén. Míg a romantikus művészetben a „nép" nem volt egyenlő a tömegessel, a populárissal, a demokratikussal, hanem „sajátosat", „jellegzeteset" jelentett,[96] a nép újbóli „felfedezése" a 19. század utolsó harmadában a népben már az intakt ősiséget, a közösség bensőséges és támogató felfogását és az elidegenedett modern társadalommal szemben egy humánusabb emberkép hordozóját látta meg.[97]

96 Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés... i. m.* 212. old.

97 Berend T. Iván: *Kisiklott történelem... i. m.* 64–67. old.

A nemesi eredetű nemzettudat nép felé fordulását azonban jelentős mértékben befolyásolta a szociális kérdés, vagyis az agrárnépesség szegénységének kérdése, amely nem tette lehetővé, hogy a nemzeti identitás megújulása a paraszti kultúra által teljes mértékben társadalmi szolidaritás nélkül jöjjön létre. A társadalmi szolidaritást azonban ebben az időben még csak a múlt hierarchikus társadalomfelépítésének idealizálása fejezte ki. Így lehetett ugyanis a nemzeti karakter egyes elemeit a paraszti kultúrában is felmutatni anélkül, hogy a szociális kérdés ezt befolyásolta volna.

Az 1890-es évekre azonban a munkásmozgalom megjelenésével a tömegek politikai megszervezésének más alternatívája is elérte Magyarországot, és különösen a II. Internacionálé után a marxizmus kapitalizmuskritikája és társadalomanalízise a magántulajdon és osztályok nélküli társadalom elképzelésében a kapitalizmusnak az újkonzervativizmusénál harcosabb és hatékonyabb kritikáját hozta létre.[98] Az újkonzervativizmusnak ezzel részben szervezési, részben pedig társadalomelemzési mintát adott, ám egyúttal megnyitotta harcainak újabb frontját is a szocializmussal és az internacionalizmussal szemben.

5.2 A „keresztény" mint politikai jelszó[99]

A „keresztény" jelző ugyan jellegzetesen a két világháború közötti időszak politikai és közéleti frazeológiájának része Magyarországon, ennek oka azonban csak részben lelhető fel abban a politikai szándékban, amely a keresztény történelmi egyházak, elsősorban a római katolikus egyház nyújtotta legitimáció és közösségi identitás lehetőségeinek kiaknázása felé irányult a Horthy-rendszer részéről. Részben azonban abból a körülményből is fakadt, hogy a 19. század második felétől a keresztény egyházak a

98 *Uo.* 240–241. old.

99 Jelen dolgozat terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy akár a kereszténység történetét, akár a magyarországi keresztény egyházak intézmény-, politika-, teológia- és művelődéstörténeti jelentőségének bármilyen szintű bemutatását megkíséreljem. A „keresztény" ehelyütt csak és kizárólag szemantikai értelemben, mint elsősorban a két világháború közötti Magyarországon használatos politikai fogalom kerül górcső alá, és egyedül azt vizsgálom, milyen úton vált a „keresztény" politikai jelszóvá.

társadalmi jelenlét új típusú formáit keresték és ezek nyújtottak azután lehetőséget a politikai értelmezésre. A társadalmi jelenlét új típusú formáinak kialakítására azért volt szükség, mert a felvilágosodás korától kezdve a történelmi egyházak által megjelenített kereszténység országonként és felekezetenként változó időpontban ugyan, de szembesülni volt kénytelen azzal, hogy:

1. lehetséges-e olyan keresztény politizálás, amely több, mint az egyházak múltból öröklött történelmi privilégiumainak megőrzéséért vívott harc;

2. lehetséges-e olyan keresztény világnézet kialakítása, amely túllép a felvilágosodás valláskritikájának puszta elutasításán?[100]

Az egyházak társadalomfelfogása, a modernitáshoz és a polgári átalakuláshoz való viszonya, a különböző felekezetek saját történetéből következően, de részben teológiai okoknál fogva is, különböző volt. Általánosságban elmondható azonban, hogy a modern kor felvetette problémákra minden keresztény egyház a maga tradíciója által kijelölt úton kereste a választ.[101] Miközben például Magyarországon a protestáns egyházak ezt elsősorban a szociális-karitatív szférában találták meg, és legfeljebb egyháztagjaik személyes politikai pályáján keresztül igyekeztek a kereszténység társadalmi üzenetét a jelen számára értelmezni, addig a katolicizmus világnézeti párt formájában a Katolikus Néppárt megalakulásától (1895) kezdődően mint politikai cselekvő jelentkezett. Magyarországon ekképp a „keresztény" jelző politikaivá válásában is elsősorban a katolicizmusnak volt meghatározó szerepe.

A keresztény egyházak társadalmi és politikai szerepvállalásának bemutatása bármely történelmi időszakban szükségessé teszi, hogy az egyházfogalom változásaival legalább érintőlegesen számot vessünk. A keresztény egyházakat különösen a 18. század végétől érte kihívásként a társadalmi és politikai környezet gyökeres megváltozása. Európa-szerte az abszolutisztikus államberendezkedések megjelenésétől kezdődően a modern,

---

100 Wolfgang Schluchter: *Rationalism, Religion and Denomination.* Berkeley, 1989. 251. old.

101 Erről lásd: Pelikan, Jaroslav: *The Christian Tradition*, 5. kötetét, Philadelphia, 1991, amelyben Pelikan a nyugati és keleti kereszténység felekezeteinek teológiáira lebontva vizsgálja a modernitás és kereszténység kapcsolatának alakulását.

szekuláris állam létrejötte ugyanis fokozatosan megváltoztatta az egyházak viszonyát az államhoz és a társadalomhoz. A francia és az ipari „kettős" forradalom eredményeként pedig a 19. században megszűnt az állam „keresztény" jellegének alapja, vagyis az „egyház" – mint „területi alapon szervezett, kötelező vallásos közösség, amely teljes fedésben van a politikai közösséggel vagy az állammal"[102] – a történelmi változások hatására a továbbiakban a keresztény egyházak számára is átértelmezésre váró definícióvá vált.

Ennek a folyamatnak az állomásai felfoghatóak szekularizációs jelenségekként is.[103] A társadalomtudományok legfőképp három jelenségcsoportot vizsgálva alakították ki szekularizációs tézisüket. A szekularizáció mint a világi és a vallásos intézmények, illetve normák egymástól való elválasztása, mint a vallásgyakorlat hanyatlása, és mint a vallásosság magánéletbe való visszaszorulása vált bizonyító erejűvé abban az elméletben, amely a felvilágosodás valláskritikájából kiindulva a vallásosság, a vallásos világkép és az egyházak társadalmi-politikai szerepvállalásának hanyatlását, mint a modern kor egyik jellegzetességét fogalmazta meg – nem kis részben éppen elvárásként.[104] A katolikus egyházzal kapcsolatban például a hitélet általános hanyatlása, a pápai állam geopolitikai jelentőségének elvesztése, a liberális kormányzatú országokban kibontakozó kultúrharc és az általánossá váló társadalmi szekularizáció olyan válsághelyzetet idéztek elő, amely nem tette lehetővé, hogy a trentói zsinat[105] után a világi hatásoktól egyre inkább elzárkózó katolikus egyház a továbbiakban is megtagadja a társadalmi változások következményeinek katolikus szempontú értelmezését.[106]

---

102 José Casanova: *Public Religions in the Modern World.* Chicago, 1994. 40. old.

103 David Martin: *A General Theory of Secularization.* Oxford, 1978. 3–4. old.

104 A felvilágosodás valláskritikája ugyanis kognitív szinten mindazok ellen a metafizikai világnézetek ellen irányult, amelyek a modern tudományos fejlődés útjában álltak. A vallás ebben a kontextusban tudomány előtti gondolatformaként mutatkozott meg, amelynek szükségképpen el kell tűnnie az „ész világosságánál". Gyakorlati politikai szinten pedig a felvilágosodás valláskritikája mindazon egyházi intézmények ellen irányult, amelyeket a feudalizmus bástyáinak tartott. José Casanova: *i. m.* 211. old.

105 Ez a magyar köztudatban helytelenül elterjedt „tridenti zsinat" helyszíne alapján történő pontos megnevezése.

106 Ghislain Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete.* Budapest, 1998. 402. old. skk.

A római katolikus egyház, amely Magyarországon államegyháznak számított, egyre inkább védekező pozícióba szorult, gondoljunk II. József egyházpolitikájára, vagy a vallásgyakorlatnak arra a hanyatlására, amelynek alapján Eötvös József okkal írhatta 1867-ben: „Azt hiszem, aligha van még egy ország Európában, ahol a katolikusok között olyan általános volna a vallásos közömbösség, mint nálunk."[107] Az egyházpolitikai törvénykezés során pedig 1894–95-ben a liberális törvényhozás a katolikus egyház és állam szétválasztásának szándékával több olyan törvényt is hozott, amelyek a római katolikus egyházat – a történelmi Magyarország felekezetei közötti relatív többsége dacára – megfosztotta az államegyház jelleg legtöbb ismérvétől.[108] Gergely Jenő megállapítása szerint „a magyarországi politikai katolicizmus és annak elsődleges hordozója, a Katolikus Néppárt, az egyházpolitikai törvények körül elszenvedett vereség, tehát egy kudarcsorozat terméke volt".[109]

Vagyis mind az európai társadalmi-politikai és világegyházi folyamatok, mind pedig a magyarországi események már a 19. században saját szerepének újradefiniálásra késztették a katolikus egyházat az állammal és a társadalommal kapcsolatban.[110]

A katolikus egyház számára ehhez nyújtott iránymutatást XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* (1891) kezdetű enciklikája.[111] XIII. Leó ezzel a századforduló katolikus megújhodását indította el, amelynek két kiemelkedően fontos területe a katolikusok

---

107 Concha Győző: *Eötvös és Montalambert barátsága. Adalék a magyar katholikusok autonómiájának kezdeteihez.* Budapest, 1918. 298. old. Idézi: Katus László: *A magyar katolicizmus a XVIII. és XIX. században. In: A katolikus egyház magyarországon. Budapest*, 1991. 65. old.

108 A parlament újraszabályozta a vallások jogállását: az 1894/XXXI. tc. rendelkezett a polgári házasságkötésről, az 1894/XXXIII. tc. a polgári anyakönyvezésről, az 1894/XXXII. tc. szabályozta a vegyes házasságok felvetette kérdéseket, az 1895/XLII. tc. „bevett" vallásként fogadta el az izraelita vallást, végül pedig az 1895/XLIII. tc. deklarálta a szabad vallásgyakorláshoz való jogot. Ezek az intézkedések természetesen kiváltották a római katolikus egyház ellenkezését és a németországi „Kulturkampf"-hoz többé-kevésbé hasonló „kultúrharcot" eredményeztek. Erről ld. Moritz Csáky: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die Kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Graz–Wien–Köln, 1967.

109 Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár politikai nézetei a századelőn*, in: Hegedűs András és Bárdos István (szerk.): *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon.* Esztergom, 1999. 170. old.

110 José Casanova: *i. m.* 11–39. old.

111 A pápák ún. szociális enciklikáiból kibomló társadalomkép alapján a II. vatikáni zsinatig (1962–65) tartott a XIII. Leó által a neotomizmus eszközeivel megrajzolt katolikus társadalomvízió kora. Ide tartozik a Rerum Novarumon kívül elsősorban XI. Piusz pápa *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklikája is (1931). A szociális enciklikák korszakolásának indoklásáról ad teológiai háttérelemzést: Michael J. Schuck (szerk.): *That They Be One. The Social Teaching of the Papal Encyclicals, 1740–1989*, Washington, D.C., 1991.

politikai szerepvállalása a megszülető kereszténydemokrata és keresztényszociális pártokban, illetve az a vallásos megújulás, amely a szekularizálódott társadalmakban a katolicizmus spirituális értékeit elevenítette fel. A 19. század végi „katolikus reneszánsz" mindazonáltal nem nélkülözte az apologetikus szempontot, célja a legtöbb országban a társadalom deszekularizációja és a katolikus egyház feudális világból öröklött politikai és gazdasági helyzetének visszaszerzése, illetve megőrzése volt.[112]

XIII. Leó megújuló elméleti apparátus bevetésével és a kor nagy eszméinek, a liberalizmusnak és a marxizmusnak a kritikájával kezdte felépíteni a modern társadalom katolikus vízióját. Az általa előnyben részesített neotomizmus szerint a közjó az a szervezőelv, amely képes az individualista kapitalizmus világával szemben kifejezni a társadalom legkülönfélébb csoportjainak integrációját, egymáshoz tartozását, amennyiben munkaadók és munkavállalók lehetőségeik arányában közösen fáradoznak a társadalmi és állami közjó előmozdításán.

A Rerum Novarum hazai fogadtatására és értelmezésére a katolikus egyház és a liberális magyar állam egyházpolitikai küzdelmének időszakában került sor, s így ez a Rerum Novarumban egyébként affirmálódó szociális tartalmak recepciójának megkésettségéhez, illetve egyoldalú antikapitalista és antiliberális értelmezéséhez vezetett.[113] A Rerum Novarumban kifejeződő ún. „ralliement"-politika, vagyis a katolikus egyháznak a feudalizmustól való „eloldódása" és a polgári fejlődéshez való fokozatos csatlakozása, amely egyúttal a szocialista eszméktől való elhatárolódást is magában foglalta, Magyarországon a 19. század végén csak azzal a megszorítással érvényesült, hogy a magyar katolikus egyház ekkor nem csupán és nem elsősorban a szocialista eszmékkel, hanem a polgári fejlődéssel is szembenállt.[114]

Újkonzervatív áramlatok gyanánt a 19. század végi magyar politikai katolicizmus pártjai a szociális kérdést középosztályi kérdésként, nem pedig a dolgozó osztályok, az ország hagyomá-

112 Agócs Sándor: *Philosophy by Decree. XIII. Leo and the Thomistic Revival,* in: *The Troubled Origins of the Italian Catholic Labour Movement, 1878–1914.* Detroit, 1988. 20–32. old.

113 Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 123–143. old.

114 Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923.* Budapest, 1977, 12–13. old.

nyos agrárstruktúrájából következően túlnyomó többségben lévő parasztság és a kialakuló ipari munkásság problémájaként fogták fel. Ez az értelmezési lehetőség a Rerum Novarum organikus társadalomszemléletéből fakadt, amely nem radikális, esetleg forradalmi eszközökkel kívánt a kapitalizmus gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségei ellen harcolni – miként például a munkásmozgalom –, hanem a tulajdonhoz való jog megerősítésével igyekezett biztos egzisztenciához juttatni a dolgozó rétegeket. Míg tehát Nyugat-Európában a Rerum Novarum a keresztényidemokrata pártok és a keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom megjelenéséhez vezetett, Magyarországon a liberális magyar állammal és a társadalmi szekularizációval szembeni katolikus ellenállás elméleti alapjaként jelentkezett. A Rerum Novarum magyarországi értelmezése tehát sajátos torzuláson ment át, és így jobboldali ideológiákhoz vált kapcsolhatóvá.[115]

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a politikai katolicizmus, maga is szekularizációs jelenségként, először jelenítette meg a katolicizmust a modern parlamentarizmus és politikai közélet arénájában. Ehhez a katolikus egyház pápai enciklikákban testet öltő társadalmi tanítását használta fel, amely éppen azért született, hogy a katolikus egyház vele és általa válaszoljon a modern kor kihívásaira. A társadalmi tanítás azonban a különböző nemzeti egyházakhoz eljutva mindig az adott ország társadalmi és politikai életének értelmezési horizontjába került, így Magyarországon az egyházpolitikai küzdelem során mint antiliberális, a gazdasági és társadalmi átalakulással szemben pedig mint antikapitalista eszmerendszer jelentkezett. Ezek a jellemzők tették lehetővé, hogy Giesswein Sándor keresztényszocialista pártalapítási kísérleteitől eltekintve a katolicizmus jobboldali, újkonzervatív politikai eszmeáramlattá alakuljon Magyarországon.

Míg azonban a liberális magyar állam és a katolikus egyház viszonyát megterhelte az egyházpolitikai küzdelem, addig a Horthy-rendszer etablírozódása után közeledés indult meg az egyház és az állam között. Az 1918/19-es forradalmak, az el-

[115] Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 122–128. old.

vesztett világháború és trianoni békeszerződés a katolikus egyházat is súlyosan érintette, így fokozatosan érdekközösség alakult ki az antiliberális és antiszocialista ellenforradalmi rendszer és a megcsonkított országterületen a vallásfelekezetek között abszolút többségbe jutó, nagybirtokos, a forradalmak során a szociális jelszó felhasználhatóságáról negatív tapasztalatokat szerzett katolikus egyház között. Ennek következtében a „keresztény" a Horthy-rendszer kurzusjelzőjeként állandósult, s ez a „keresztény" jelzőt – eredeti tartalmával merőben ellentétes értelemben – jobboldali, kirekesztő társadalmi identifikációknak szolgáltatta ki.

5.3 Összegzés

A magyar államnemzeti gondolkodás, mint láthattuk, a történelmi Magyarország fenntartásának követelményében hordozta önnön romantikus eredetének következményeit, s jelölte ki a magyar nacionalizmus fejlődéspályáját. A történelmi események visszahatásaként, elsősorban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, majd pedig az 1867-es kiegyezés hatására azonban a nacionalizmus tartalmi elemei is megváltoztak, és a romantikus politikai nemzeteszmény már historizálódva, politikai romantikaként élt tovább, amely először használta a „nemzeti" és „keresztény" jelzőket politikai jelszóként.

A „nemzeti" jelszó a dualizmus idején tulajdonképpen három síkon értelmezett fogalommá vált. Egyrészt a nemesi eredetű romantikus nemzeteszmény – mivel a modern magyar államot a nemesi kiváltságrendszer demokratizálása útján képzelte el, és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tapasztalatát a jogkiterjesztő nemzetfelfogás kudarcaként élte át – a *nemzetiségi kérdésben* etnikai határt szabott a demokratikus közösségalakításnak. A történelmi Magyarország fenntartását a kiegyezés által a Habsburg Birodalom sorsához kötötte, ezt pedig a nemzetiségi törekvésekkel szemben éppúgy érvényesítette, mint a Monarchia államrendszerének átszervezésével szemben. Mivel a társadalmi és gazdasági átalakulás elsősorban épp a nacionalizmus

„ideológiatermő" rétegét – a nemességet – sok szempontból a változások veszteseként érintette, a nemesi eredetű nemzettudat antikapitalista és antiliberális elemekkel telítődött. Ebből következett, másrészt, a „nemzeti" jelző átértelmezése. A historizáló politikai romantika nép felé fordulása, amely a népben már nem csupán – romantikusan – a nemzeti karakter megtestesítőjét akarta látni, hanem egy premodern, archaikus társadalomfelfogás reziduumát is felfedezte, ezt a tradíciókra épülő premodern társadalomfelfogást a polgári fejlődéssel szemben, mint emberhez méltóbbat, állította példaként. A parasztság felé fordulás azonban a nosztalgikus régi világ képei mellett ennek a világnak a válságát is felszínre hozta, amiért is a *szociális (társadalmi) kérdés* végső soron mint a demokrácia kérdése merült fel. Az ország agrárjellegéből következően a szociális kérdés ekkor elsősorban paraszti szegénységként jelent meg. A dualizmus során azonban ez még csak annyiban aktivizálódott, hogy a „nemzeti" politikai jelszavával élő újkonzervatív eszmerendszer részben a megjelenő agrárszocialista és parasztmozgalmak ellen is irányult, a parasztságot – „nemzeti" alapon – közös hitel- és gazdaszervezetek segítségével igyekezett megszervezni, s ennyiben megmaradt a feudális társadalmi hierarchia örökösének.[116] A társadalmi kérdés felmerüléséből pedig egy másik társadalomfelfogás propagálása következett a polgári társadalmi tagozódással szemben. Míg a kapitalista világ a jövedelemeloszlás polarizálódása miatt a gazdagság–szegénység mentén jött létre, az organikus társadalomfelfogás ezeknek a gazdasági különbségeknek a kezelésére az érdekképviseletek által vertikálisan hierarchizált társadalmat tartotta alkalmasnak, ahol a különböző társadalmi és gazdasági helyzetben lévő csoportok egyként fáradoznak a közjó előmozdításán. Ennek, vagyis a hivatásrendi társadalomnak, mint az osztálytársadalom meghaladására tett kísérletnek, elvileg már megvoltak az alapjai, mivel benne rejlettek a közjót kohéziós erőként tételező valamennyi konzervatív társadalomelméletben. Az I. világháború előtt azonban csak mint a feudálisan hierarchizált társadalom-

[116] Szabó Miklós: *Újkonzervativizmus... i. m.* 124–125. old.

felfogás reneszánsza és mint egy nemzeti-etnikai alapú összetartozás tudatának hordozója mutatkozott meg. Ahhoz, hogy aktivizálódjon, szükséges volt az I. világháború utáni történelmi helyzet megváltozása, a liberalizmus és a polgári demokráciák válsága is.

Harmadrészt a „nemzeti" jelszó a *zsidókérdéssel* is összekapcsolódott, amely a magyar állam korlátozott demokráciafelfogásából és a gazdaság felemás modernizációjából következett. A politikai antiszemitizmus megjelenése ugyanis a társadalomszerkezet megkettőzöttségének következtében alakult ki. A posztfeudális Magyarországon a „nemzeti" és a „polgári" társadalomszerkezet párhuzamos jelenléte a különböző eredetű társadalmi csoportok érdekkonfliktusához vezetett. Ezt legjobban a dzsentri- és a zsidókérdés párhuzamos vizsgálata mutathatja meg, hiszen mindkettő mint a társadalom bizonyos csoportjában való felülreprezentáltság tételeződött a századforduló idejére. Amiként ugyanis a dzsentriről azt tartották, hogy beáramlott a közhivatalokba, a zsidóságról azt, hogy elfoglalta a kereskedelem és hitelélet pályáit. A társadalom más csoportjaihoz képest tehát ezekben a csoportokban felülreprezentáltnak tartották őket. E gondolati sztereotípiák azonban nem feleltek meg azoknak a tényleges társadalomtörténeti folyamatoknak, amelyeket a társadalomtörténeti kutatás azóta feltárt.[117] Kövér György vizsgálatai szerint nem igaz, hogy a dzsentri a hetvenes évektől egyszerűen és tömegesen beáramlott volna a közhivatalokba. S bár kétségtelen tény az izraeliták felülreprezentáltsága a kereskedelemben, a kereskedelem egyáltalán nem volt kimondottan és kizárólag zsidó foglalkozás. Mind a dzsentrikérdés, mind a zsidókérdés tehát tudattörténeti jelenség, amely egy-egy leszármazási vonal mentén osztotta meg a társadalmat: az egyik a történeti-jogi rendiség, a másik pedig a felekezeti-rendi határvonal mentén. A magyar liberális politika a zsidó asszimilációban kezdetben a magyarság nemzetiségekkel szembeni asszimilációs nyereségének a lehetőségét látta. A dzsentri „lesüllyedésével" s ezzel párhuzamosan a „zsidó" felemelkedésével azonban a századfordulóra már olyan érdekkonf-

[117] Gyáni Gábor – Kövér György: *i. m.* 148–153. old.

liktus alakult ki, amely a politikai antiszemitizmus megjelenéséhez vezetett. Ennek emblematikus eseményei: a tiszaeszlári vérvád (1882) és az Országos Antiszemita Párt létrehozása (1883), valamint a liberális egyházpolitikai törvénykezés (1894/95) utáni időszak.[118]

A „keresztény" jelző pedig, annak köszönhetően, hogy a keresztény egyházak helyzete a 19. század során a szekularizáció felerősödésének következtében újraértelmezendővé vált, tulajdonképpen maga is szekularizációs jelenségként a köztörténet egyik elemévé alakult át. Az egyházpolitikai törvénykezésre ellenreakcióként létrejövő politikai katolicizmus a jobboldali eszmerendszer részét képezte. Ezt baloldali irányba csak a Giesswein Sándor vezette keresztényszocialista pártkezdeményezések próbálták – kevés sikerrel – meghaladni, mivel időközben a keresztényszocializmus délnémet és osztrák minták nyomán kispolgári értelmezést nyert, és populizmusa révén könnyen a jobboldali radikalizmus áldozatául esett. A „keresztény" jelző így felhasználhatóvá vált arra, hogy – faji kritériumok híján – a vallásból kölcsönzött kifejezésként a kirekesztésen alapuló identifikáció eszköze legyen.

Összegzésként megállapíthatjuk tehát, hogy a nemzetiségi, a szociális és a zsidókérdés egyaránt kétségeket ébresztett a magyar állam integráló erejével szemben. A magyarság asszimiláló képessége beépült ugyan a politikai illúziók közé, amelyet azonban a 20. század történelme később semmilyen vonatkozásban nem igazolt.

Így a 19. század utolsó harmadától kezdődően a magyar nacionalizmus is fokozottan kirekesztő jellegűvé vált azzal párhuzamosan, ahogyan az általános romantikus korérzés nemzeteszméjét egyre inkább az egyik politikai oldal, az újkonzervativizmus politikai eszméi hasznosították. Ezáltal a nacionalizmus redukált, kirekesztő értelmezése váltotta fel a reformkori liberális nemesség által még legalább elméletben inkluzív magyar nemzet eszméjét. A dichotomikus nyelvi alakzatra épülő nemzeti exkluzivitás, amelynek historizáló önképe szerint a történelmi Magyarország fennmaradása a magyar etnikum államal-

[118] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999. 72–75. old.

kotó képességének köszönhető, az egyéni asszimiláción kívül nem kínált fel utat a politikai nemzethez való csatlakozásra. A választójog korlátozása miatt pedig jelentős társadalmi csoportoknak, elsősorban az ország agrárjellege miatt túlnyomó többségben lévő parasztságnak nem volt lehetősége a politikai életben való részvételre. A dualizmus belpolitikája ekként a magyar demokrácia három nagy kérdésében – nemzetiségek, zsidóság, szegénység – adós maradt mind elméleti, mind pedig gyakorlati tennivalók végrehajtásával.

A külpolitikát alapvetően az határozta meg, hogy a kiegyezés politikai tabu alá vonta a magyar állam és a Habsburg-dinasztia kapcsolatát, és az ún. „közjogi" küzdelemben ezt – a dualizmus kori magyar államot – tekintette a magyar nemzet egyetlen lehetséges politikai keretének. Ennek következtében a Habsburg Birodalom belső átalakítására irányuló kezdeményezések (trializmus, föderalizmus), valamint az európai nagyhatalmi egyensúly – az olasz és a német egység következtében – megváltozásának külpolitikailag fenyegető következményei létében kérdőjelezték meg a dualizmus kori magyar államfelfogást, a politikaformáló magyar vezető réteg előtt viszont teljesen észrevétlenek maradtak.

Az I. világháború után pedig a nacionalizmus konzervatív oldalon való átértelmeződése, mint államnemzeti ideológia, a csonka Magyarország politikai eszközeként igyekezett összekapcsolni a szétszakadt magyar nemzeti közösséget. Azzal a különbséggel azonban a trianoni sokk miatt nem tudott számot vetni, hogy a régi világ a határokon túli magyarság számára 1920-szal megszűnt, a Horthy-Magyarországon politikai intézményrendszerében és politikai gondolkodásában viszont tovább élt. Mivel pedig a nemzettudat konzervatív begyökerezettségét az „anyaország" ekképp nem tudta felszámolni, a továbbiakban a magyar nemzeti közösséget – a történelemben nem először – már nem lehetett egyalanyúnak tekinteni.

6. Újkonzervativizmus a két világháború között

A Horthy-korszak politikai gondolkodását jelentős mértékben befolyásolták az I. világháború és az 1918 és 1920 közötti évek sűrű történelmi eseményei, majd az 1930-as évek elejének világgazdasági és külpolitikai történései, végül pedig a II. világháború. A két világháború között tehát töréspont az 1930-as évek eleje, amikor a gazdasági világválság és a bethleni kormányzati rendszer válsága az 1921-re politikai keretet kapó és tíz éven át viszonylagos kiegyenlítettséget nyújtó konszolidáció végét is jelentette, s amelytől kezdve a magyar belpolitika – külpolitikától sem független – fokozatos jobbra tolódása figyelhető meg. A politikatörténet és a politikai gondolkodás története azonban sosem kiszámítható függvényként viszonyul egymáshoz, noha egyik a másik nélkül nem értelmezhető. Ezért mondhatjuk azt is, hogy bár az 1930-as évek a bel- és külpolitikában, a gazdaságban és a társadalomban is sok szempontból válságos időszaknak tekinthető, a politikai gondolkodás szempontjából (de kulturális téren is) kimondottan pezsgő, az 1920-as évek merev kormányideológiája alól felszabadult, innovatív időszak volt.[119] A két világháború közti Magyarországról beszélve a rendszer általános jellegének meghatározása után ezért elsősorban az 1930-as évekről lesz szó.

Először az őszirózsás forradalom, majd a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság átmeneti időszakának kaotikus és bizonytalan viszonyai között vált nyilvánvalóvá, hogy Magyarország politikai konszolidálását csak a győztes hatalmak elvárásai szerint lehetséges megoldani. Ennek feltétele pedig a trianoni békeszerződés el-

---

119 Laczkó Miklós: *A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között,* in: *Szerep és mű.* Budapest, 1981, 307–310. old.

fogadása, majd honosítása volt. A Trianonhoz vezető okozati láncolatról Ormos Mária így ír: „A magyaroknak abban, amit végül majd trianoni békeszerződésnek kellett nevezni, leginkább a múltban és a régmúltban volt szerepük, az 1914–1919-es történések pedig e sorsot annyiban befolyásolták, hogy kihívást intéztek hozzá. Magyarországot geopolitikai, régen kialakult nemzetiségi, valamint hatalompolitikai okokból ítélték meg, és ítélték el. A végrehajtásra a háborús vereség adott alkalmat."[120] Tehát egy hosszú évszázadokra visszatekintő folyamat és az I. világháború végére kialakult helyzet – a szomszédos irredenták, a győztesek stratégiai érdekei és a Magyarországon kialakult kaotikus viszonyok együttállása – vezetett oda, hogy a magyar nemzet és a magyar állam sorspályája a 20. század elején élesen különvált. Ezáltal az államnemzeti gondolkodás válsága jelentette azt az új kihívást, amelyre a Horthy-rendszer idején választ kellett találni. Az államnemzeti gondolkodás válsága mögött azonban ott tornyosult a demokratikus közösségalakítás problematikája, amely – amint már láttuk – a nemzetiségi, a szociális és a zsidókérdésben olyan örökséget hagyott a 20. századra, amely nagymértékben befolyásolta azt, hogy az új körülmények között erre a kihívásra milyen válasz születhetett meg.

A belső nehézségeken túlmenően az új magyar rendszer az európai és világpolitikai, illetve a nemzetközi gazdasági folyamatok hatásának is ki volt téve. Nem csupán azért, mert mint az I. világháború egyik vesztes országának egy vele szemben túlnyomórészt ellenséges nemzetközi diplomáciai környezetben kellett megtalálnia új helyét, és teljesítenie az ország nemzetközi elismerésének követelményeit – a békeszerződés honosítása, a pénzügyi konszolidáció és jóvátétel rendezése, a Népszövetségbe való felvétel elérése stb. –, hanem azért is, mert az I. világháború után a nemzetközi politikai és gazdasági rendszer alapvetően átalakult, s ez az új európai rend valamennyi résztvevője számára kihívást jelentett.

A Szovjetunió létrejöttével a szocializmus már megvalósulás alatt álló társadalmi kísérletként, s nem csupán a marxista

120 Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945.* Debrecen, 1998. 64. old.

szakszervezkedés és sztrájkmozgalom mindössze rendőri intézkedést igénylő fenyegetéseként jelentkezett. A háború vesztes országaiban 1919-ben politikai hatalomhoz jutó kommunista tanácshatalmak tapasztalata az ezek bukása utáni időben is élővé tette a szocialista forradalom veszélyét.[121] Az új európai békerendszer kialakításában ez legalább olyan jelentős tényezőként szerepelt, mint a wilsoni 14 pont elveinek érvényesítése. Németország politikai meggyengítése pedig pénzügyi jóvátétel és fegyverkezési korlátozás révén igyekezett biztosítani, hogy a németek elfogadják azt a szerepet, amit a győztes hatalmak által kialakított új európai rend számukra kijelölt. Hogy erre a weimari alkotmány mennyire volt alkalmas, azt Hitler hatalomra jutása kellően illusztrálja. Golo Mann az I. világháború utáni általános helyzetet a következőképpen foglalja össze: „A békeszerződés katasztrófa volt: megérteni – de megbocsátani nem – csak azért lehet, mert az egyik szerencsétlenség többnyire újabb szerencsétlenséget szül, és azok az emberek, akik a háborút viselték, és *így* viselték a háborút, most nem változhattak át egy jó béke szószólóivá."[122] Összességében tehát elmondható, hogy az I. világháború Európát politikailag instabil helyzetbe hozta. Gazdasági téren pedig az Egyesült Államok világhatalmi tényezőként való megjelenésével is számolni kellett, ami nem csupán kereskedelmi, de pénzügyi következményekkel is járt. A nemzetközi monetáris rendszer letérése az aranyalapról, majd pedig az 1929–33-as gazdasági világválság egyetlen európai ország számára sem maradt következmények nélkül.

A Magyarországon berendezkedő új rendszer magát keresztény-nemzeti kurzusnak nevezte, amelyben mint összegző jelszóban a Horthy-rendszer jellegét két, a dualizmusban a politikai konzervativizmus által politikaivá tett fogalom – a „keresztény" és a „nemzeti" – határozta meg.[123] Az 1920-as években kialakított, s módosításokkal ugyan, de lényegében 1944 tavaszáig fennmaradó magyar állam- és kormányzati rendszer nagy-

---

121 A. C. Janos: *Politics of Backwardness... i. m.* 320. old.

122 Golo Mann: *Németország története, 1919–1945*. Budapest, 1997. 8. old.

123 Márkus László: *A politikai ideológia kérdései a 20-as években*, in: Ránki György (főszerk.) – Hajdú Tibor és Tilkovszky Loránt (szerk.): *Magyarország története* VIII/2. köt. Budapest, 1984. 569–587. old.

mértékben Bethlen István miniszterelnök (1921–1931) és a hozzá hasonlóan gondolkodó konzervatív politikusok nézeteit tükrözte. Politikai intézményeit és azok működését tekintve a Horthy-korszak kormányzati formája a korlátozott, azaz autoritatív elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A parlamentáris demokráciákkal mindenekelőtt a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer – többpártrendszer, parlament, parlamentnek felelős kormány, pluralista szellemi élet – rokonította. Az autoriter állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, vagyis az, hogy a polgári demokráciák gyakorlatától eltérően a politikai hatalomért folyó versenyből a társadalom jelentős csoportjait kizárták, a versenyben részt vevők számára pedig egyenlőtlen feltételeket biztosítottak. Ilyen volt a túlnyomóan nyílt szavazás, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása és a vallási, majd faji diszkrimináció. Mindezek alapján a két világháború közti magyar állam- és kormányrendszert „hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmusnak" nevezhetjük. A fasiszta vagy nemzetiszocialista totalitarianizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel azonban – hivatalos ideológia, egypártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, a szellemi és kulturális élet uniformizálása stb. – ez a rendszer nem rendelkezett.[124]

A Horthy-rendszer ellentmondásosan viszonyult elődjéhez, a dualizmushoz. Egyrészt továbbvitte annak politikai intézményrendszerét és a politikai élet hagyományait. A régi világban szocializálódott nemzedék számára a dualizmus mindvégig megmaradt „aranykornak", miközben azonban az 1918–1920 közötti évekre, elsősorban pedig a trianoni békeszerződés okozta veszteségekre választ keresve a dualizmus kori politikai élet legmeghatározóbb vonulatát, a kiegyezést létrehozó nemzeti liberalizmust tette felelőssé. Európa sok országában a világháború elvezetett a liberalizmussal, illetve a parlamentális demokráciákkal szembeni kételyek megerősödéséig. A szabadversenyes kapitalizmus válsága pedig magával hozta újabb közgazdasági elméletek kialakulá-

[124] Romsics Ignác: *Magyarország története... i. m.* 233. old.

sát, amelyek a kapitalizmus kritikáiként a kommunizmustól a gazdaság folyamataiba történő állami beavatkozás különböző szintű elfogadásáig, tulajdonképpen a Szovjetuniótól Németországon át az Egyesült Államokig megjelentek. Tehát a Magyarországon felbukkanó liberalizmuskritika, illetve a 30-as évektől kezdődően a gazdaság folyamatainak befolyásolására tett erőfeszítések egyáltalán nem voltak egyediek. Egyedi volt viszont az, ahogyan mind a politikai gondolkodásról, mind a gazdaságról és a társadalomról való elképzeléseket a nemzettudat problematikája jelenítette meg.

A megörökölt nemzettudat-problematikát az előző fejezetek alapján a következően foglalhatjuk össze: kiindulópontunk az volt, hogy a felvilágosult romantikának a modern nacionalizmus kialakulásában Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is kulcsszerepe volt. A felvilágosodás progresszióhitének a nemzet életére vetítése tette lehetővé, hogy a nemzet megformálódásától (kulturális szakasz) a nemzet politikai megjelenéséig (államnemzeti szakasz) a nacionalizmus fejlődését mint egységes, célirányos folyamatot lássuk. Megállapítottuk, hogy Magyarországon a nemzetépítés folyamata azért volt sajátos, mert nem a feltörekvő polgárság, hanem a premodern rendi nemzettudatot képviselő nemesség alakította ki. Erre az kínált lehetőséget, hogy a nemzeteszme alternatívát tudott állítani a birodalmi eszmének, s így átmeneti érdekközösséget alakíthatott ki a nemességen belül azzal a céllal, hogy a független Magyarország létrejöhessen. Tette ezt úgy, hogy ideiglenesen a nemzeteszme és a gazdasági és társadalmi modernizáció ügye is összekapcsolódott, vagyis a nemesség maga tette meg az első lépéseket saját feudális előjogainak leépítése irányában. A birodalmi eszmével szembeszegezett romantikus politikai nemzeteszmény a független magyar állam létrehozását célul kitűzve vált képessé a szélesebb társadalmi rétegek megszólítására. A demokrácia magyar útja így a feudális kiváltságrendszer jogkiterjesztés útján való demokratizálódásával nyerte el körvonalait. Ambivalenciája azonban szintén abból fakadt, hogy a magyar nemesség premodern nemzettudatára épített, mert olyan tradíciókat is átmentett, amelyek lehetővé tették, hogy *a nem-*

zethez tartozás mint kiváltságrendszer működjön tovább egy etnikailag amúgy heterogén társadalomban. Az etnikai alapú polgári nemzet azonban a 19. század során sem a birodalommal, sem pedig az időközben a nemzetépítés különböző stádiumaiba jutott magyarországi nemzetiségekkel szemben nem tudott sikeressé válni. A romantikus politikai nemzeteszmény így egyre inkább védműként védte a történelmi Magyarország területi integritását, miközben az európai hatalmi egyensúly megváltozása a Habsburg Birodalom hanyatlásához vezetett. A romantikus politikai nemzeteszmény ezért válságba jutott, ami meggátolta, hogy a magyar nemzeti közösség felkészüljön a Habsburg Birodalom hanyatlásának következményeire. A romantikus nacionalizmus válsága végül odáig vezetett, hogy a modernizáció és nemzeti fejlődés addig közmegegyezés-szerűen vallott szintézise is felbomlott, és a nacionalizmus új, a konzervatív politikai gondolkodásból származó elemekkel telítődött. Így jött létre a politikai romantika, amelynek nép felé fordulása azonban még nem jelentette a nacionalizmus „népi" fordulatát. De már egy olyan irányváltást jelölt, amely a felívelő újkonzervatív eszmerendszerben találta meg szövetségesét. Azzal rokonította ugyanis a népben felfedezett tradicionális világ nosztalgiája, az organikus társadalomfelfogás, amely már mint antiliberális és antikapitalista kritika jelent meg, és a társadalmi szolidaritás premodern elve, a közjó.

A Horthy-rendszer az újkonzervativizmus „nemzeti-keresztény" eszméire épített, mert a nemzeteszmében a történeti folytonosságot, a keresztény jelszóban pedig politikai legitimációját találta meg. A két világháború között az uralkodó nemzeti-keresztény politikai gondolkodás sem volt azonban egységes, így legfeljebb az alaphelyzetet és az általános tendenciákat rögzíthetjük, hiszen az ellenforradalmi nemzetvédő gondolattól a katolikus keresztényszociális elveken át a legitimistákig sokféle árnyalat tükrözte vissza azt az ellentmondásos helyzetet, amelyben egy politikai rendszer egyszerre legitim és illegitim utódja elődjének, egyszerre vállal és hárít felelősséget és egyszerre tart igényt a kormányzat régi és új elemeinek elfogadására és elfogadtatására.

Megállapíthatjuk, hogy a két világháború közt a polgári demokráciák általános válságának és különösen is a közép-keleteurópai régió kisállamaiban tapasztalható politikai válság magyar megfelelőjeként Magyarországon is fokozatos elmozdulás történt az autoriter kormányzás feltételeinek megteremtése felé. Továbbá, hogy a magyar gazdaság fejlődése az átmeneti konszolidáció után nagyon hamar szemben találta magát a gazdasági világválsággal, s az első világháború előtti viszonylagos jólét tulajdonképpen már sosem tért vissza. A szegénység (pauperizmus) mint a magyar gazdaság strukturális baja a külgazdasági folyamatok negatív hatása miatt hatványozottan volt jelen, különösen a 30-as évektől kezdődően. Az államnemzeti gondolkodás válságát a területi revízió mindent átható gondolata palástolta, a forradalmak ellenhatására pedig a nemzetet megmentő vezér szereptípusa is formálódóban volt. A világháború utáni ellenforradalmi rendszer tehát tulajdonképpen ezeken a területeken hozott újdonságot: megtörtént a nacionalizmus „népi" fordulata, ám ezen – mint látni fogjuk – nem demokratikus, hanem populista fordulatot kell érteni; az államnemzeti gondolkodás a területi revízió eszméjében kapott olyan támaszt, amely lehetővé tette, hogy a történelmi Magyarország fenntartásának követelménye még a II. világháború végéig kitartson; az ideális nemzeti társadalom a 30-as évektől kezdődően egyre inkább egy hivatásrendi társadalom formáját öltötte, még ha a korporatizmus keresztény és fasiszta változatai közt nem teremtődött is meg az a fajta közvetlen kapcsolat, mint például Olaszországban vagy Portugáliában. A gazdasági folyamatok pedig Magyarországot egyre jobban a külső piacoktól függő országként kötötték a nagyhatalmak hegemonisztikus gazdasági terjeszkedéséhez, az 1930-as évektől pedig egyértelműen Németországhoz.

Vizsgálódásunkat tehát e négy szempontra: a nép, a nemzet, az ideális társadalom és az ideális gazdaság felfogásában kialakult változások bemutatására szűkítjük, annál is inkább, mert ezek voltak azok a területek, amelyeken tetten érhetők a nacionalizmus romantikus eredetű elemei, amelyek megjelenése hozzájárult ahhoz, hogy 1920 után a politikai elit nem tudott

jó választ találni az államnemzeti gondolkodás válságában megmutatkozó kihívásra.

A két világháború közti időszak iránti érdeklődés tulajdonképpen már a kortársak társadalomtudományi jellegű elemzései óta folyamatos.[125] A rendszer jellemzésére talán Szekfű Gyula találta meg a legmegfelelőbb metaforát a *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájában, amikor a két világháború közti időszak társadalmáról mint „neobarokk" társadalomról beszélt. Így ír: „Trianon neobarokk építészetének a társadalom neobarokk gondolkodásmódja felelt meg. A neobarokk lényegesen eltér a XVIII. századi magyar barokktól, ami természetes is, hiszen attól gyökeresen különböző alapokon jött létre. Az új képződményben van valami ressentiment-féle, mely a forradalmak népbarát frazeológiája reakciójaként fordul el a szegény embertől, s még ha számára akar is alkotni, akkor is a barokk úri, nagyúri formáiban teszi azt. Belekapcsolódik az új gondolkodásba egyrészt a harmadik nemzedék gentry–úri életformája, másrészt az új keresztény-nemzeti mozgalomnak egyes sokat emlegetett alapelvei, köztük az ún. tekintélytisztelet. Az ‚úri' gondolkodásnak nemzeti mintakép magaslatára emelésével már a harmadik nemzedéknél találkoztunk, épp amikor ez a gondolkodás, ritka kivételektől eltekintve a korlátozódás, elsatnyulás, összeszáradás útján volt, melyet többé fel nem lehetett tartóztatni."[126]

Szekfű ebben az idézetben is érzékeltette a társadalmi megkülönböztetések fenntartásában megjelenő nemzeti tradíció s e tradíció válsága közti feszültséget, ami még abban az esetben is helytálló megfigyelés, ha aztán ugyanitt maga is létrehozott olyan dichotómiákat, amelyek normatív önképet és belevetített ellenségképet takarnak. Ezek a „nagybirtokos – mezőgazdasági munkás", „katholikus – protestáns", „zsidóság – magyarság", „öregek – állástalan fiatalok", „trianoni magyarság – leszakadt magyarság" ellentétpárjai voltak,[127] amelyeknek az áthi-

125 Ennek három legfontosabb darabja: Weiss István: *A mai magyar társadalom.* Budapest, 1930; Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934; Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között.* 1943/44-ből származó írása, in: *Valóság* 1976/4. 22–53. old. és 1976/5. 36–58. old.

126 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934, 405. old.

127 *Uo.* 416. old.

dalására tett javaslataival Szekfű a „nagy magyar út” koncepciójában konzervatív reformprogramot dolgozott ki.[128]

Ennek lényege, hogy a trianoni sokk után a magyar nemzet belső kohéziójának megteremtését a népiség fogalmának alkalmazása tehetné lehetővé. Szekfű más műveiben is amellett érvelt, hogy a történelmi Magyarországnak át kell alakulnia „népi” Magyarországgá úgy, hogy ez a változás ne jelentsen hanyatlást.[129] A politikai gondolkodás nép felé fordulását Trianon annyiban befolyásolta – és e gondolkodás itt köthető össze a 19. század magyar nemzeteszméjének alapkérdésével: ki és milyen mértékig tartozik bele a magyar nemzetbe? –, hogy véget vetett a magyar nemzet extenzív gyarapításához fűződő illúzióknak. Szekfű megállapítja, hogy mindenfajta revízió kezdete az önvizsgálat, és e morális felütéssel azt az állítását alapozza meg, amely szerint a magyar nemzetnek horizontális (értsd: területi) önkiterjesztése helyett először vertikális (értsd: több társadalmi osztályt magában foglaló) nemzettudathoz kellene eljutnia. Megállapítja, hogy a nemesi nemzeteszménybe nem csupán a nemzetiségek, de a magyar szegény néprétegek sem férték bele, s az ő trianoni határokon belüli társadalmi integrációjuk előfeltétele mindenfajta későbbi területi revíziónak. Szekfű helyzetértékelése és identitásprogramja nemcsak azért fontos, mert mint a kor reprezentatív tudományos személyisége, írásai – elsősorban a *Három nemzedék* – a politikaformáló társadalmi csoportok műveltségi kánonjának része lett, hanem azért is, mert ő rendelte először hozzá a nemzeti kérdéshez a szociális kérdést. Ez azt jelenti, hogy számára a társadalom demokratizálódása és a marginalizált társadalmi rétegek gazdasági és kulturális felemelkedése képezi a nemzeti kérdés tartalmát. Amint megfogalmazta: a szociális kérdés a nemzeti kérdés belső oldalává vált. Egy jobboldali szerző ezt később szemléletesen a következőképpen fejezte ki: „Az első világháború előtt a nacionalizmus imperializmust jelentett, amit vizuálisan egy olyan térképpel modellezhetünk, ahol a nyilak a határok felé mutatnak.

128 *Uo.* 486–499. old.

129 Cholnoky Győző: *i. m.* 48. old.

Most a nyilak befelé fordultak."[130] Szekfű eszmerendszerében azonban a szociális és a nemzeti kérdés egybekapcsolása sosem nélkülözte a polgári demokratikus intézményrendszer feltétlen elismerését. Ez tette lehetővé számára, hogy az egyre romló külés belpolitikai viszonyok közepette mind erőteljesebben álljon ki a jobboldali totalitárius eszmékkel szemben. A nemzeti és szociális gondolat összekapcsolása azonban az övétől eltérő következtetésekre is vezetett.

A 30-as évekre a Horthy-rendszer megreformálásának szükségessége ugyanis széles értelmiségi rétegek konszenzusává vált.[131] Számottevő társadalmi diskurzus alakult ki arról, hogy miként terjeszthető ki a nemzeteszme a népiség fogalom révén. Az újkonzervatív közgondolkodás nép felé fordulása, bár továbbra is tartalmaz romantikus elemeket, mégis tipikusan 20. századi termék, amennyiben fő kérdése az, hogy hogyan lehet a rendies társadalmi kötöttségekből kiszabadult embereket tömegpártok és mozgalmak segítségével saját politikai céljaiknak megfelelően újraszervezni. Ebben már tetten érhető a marxista munkásmozgalom tömegszervezési sikereinek másolására törekvő mozgalomszervező igyekezet is. De a nép felé fordulás gesztusa egyrészt a populista politizálás eszközévé is vált, másrészt a paraszti idillt látni kívánó, a történelmi Magyarországban utólag aranykort felfedező, ám a jelenben szociális felelősséget nem vállaló középosztályi nemzettudat elhárító mechanizmusaként is működött. A szociális kérdés így tehát minden politikai oldalon a legtöbbet használt fogalommá vált, amely mint a nemzeti kérdés belső oldala, végső soron pedig mint a magyar demokratikus közösségalakítás kérdése igényelt állásfoglalást. A 30-as évektől kezdődően tehát a Horthy-rendszer megreformálásának szükségessége a politikai, de a tudományos és kulturális élet valamennyi szereplője számára is megkerülhetetlennek mutatkozott.

A formálódó válaszok közül hármat emelhetünk ki, mint amelyek lényegesen meghatározták a korszak szellemi arculatát. Ennek az időszaknak az egyik legmarkánsabb, új szellemi irány-

130 Arady Zsolt: *Amiről dönteni kell*, in: *Új Kor.* 1935. V. 4., 8. old.

131 Laczkó Miklós: *Sziget és külvilág.* Budapest, 1996. 167–169. old.

zata a népi mozgalom volt. Kialakulásának gyökereinél megjelent az a felismerés, hogy a magyar agrárium felé való odafordulás nem ad gyógyírt a trianoni sebektől vérző középosztályi nemzeti identitásra.[132] A szociográfiai irodalom ugyanis, amely a szociális bajok megszüntetését a magyarság fennmaradásának sorskérdéseként mutatta be,[133] nem az egészséges, „rousseau-i" természeti ember, hanem a falusi elmaradottság, a reményvesztettség, az elidegenedés, az egykézés, a szektásodás és a gazdasági ínség képeit hívta elő. Hasonlóképpen megemlítendő a magyar szociáldemokrácia ekkor már legalább fél évszázados küzdelme a társadalmi igazságosság és a szociális biztonság megteremtéséért. Bár a Tanácsköztársaság bukása után a baloldali gondolkodás válságba került,[134] a marxizmus társadalombírálatának vitathatatlanul nagy vonzereje volt értelmiségi körökben is.

Harmadikként, e helyütt röviden, meg kell említenünk, hogy a katolicizmus is felsorakozott a koreszmék versenyében való részvételre. A Horthy-rendszer ideológiai támaszaként is működő katolikus egyház nacionalista fordulatát az első világháború utáni időszakra tehetjük, amelyet részben a katolikus egyháznak a trianoni békeszerződés következményei miatti emberi és anyagi veszteségei, részben pedig az 1919-ben a tanácshatalommal kapcsolatos negatív tapasztalatai indokoltak. Mint arról már szó esett, a dualizmus időszakában a liberális állam az egyházpolitikai törvénykezés során az egyház és az állam szétválasztására tett intézkedéseket, ami akkor a katolikus egyház és a világi magyar állam kapcsolatának megromlásához vezetett. Az I. világháború után a magyar állam és az egyház viszonyában azonban közeledés kezdődött, mert az antiliberalizmus és az antikommunizmus által érdekközösség alakult ki közöttük.[135]

Ha az első világháború után kialakuló ellenforradalmi rendszert Szekfű a neobarokk jelzővel jellemezhette, akkor ennek legszimbolikusabb kifejezője minden bizonnyal a római katolikus

---

132 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom.* Budapest, 1989. 91–102. old.

133 Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat... i. m.* 146. old.

134 Hajdú Tibor és L. Nagy Zsuzsa: *A baloldali gondolat válsága Magyarországon a két világháború között,* in: Valóság, 1985/9. 78–94. old.

135 Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus... i. m.* 62. old.

egyház lett. Főként az után, hogy pápai enciklikák, legelsősorban is XI. Piusz pápa *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklikája is a hivatásrendek által megszervezett, hierarchikusan felépített társadalmat állították kívánatos cél gyanánt a keresztény társadalomtudományos gondolkodás elé, a katolikus hivatásrendi gondolat nagyon könnyen esett áldozatul más premodern társadalomfelfogások – például a fasizmus – közti analógiáknak.

A két világháború közti időszakban Európa több országában a hivatásrendiségen és korporatív eszméken alapuló politikai eszmerendszerek kaptak lehetőséget a politikai élet legkülönbözőbb mértékű befolyásolására. A polgári demokráciák meggyengülésére és a kommunizmus terjedésének veszélyére reagálva ugyanis többnyire Európa katolikus vagy katolikus többségű országaiban a liberalizmussal és a kommunizmussal egyaránt szembeszálló, az organikus társadalomfelfogásra építő fasizmusok jelentek meg a nemzeteszme védelmezőiként. Jellegét tekintve ezek közé tartozik a Magyarországon Gömbös Gyula miniszterelnök (1932–36) nevéhez kötődő politikai kísérlet is. Mivel azonban a nemzetközi politikai helyzet változásai, valamint a nagy gazdasági világválság Magyarországot nem csupán Gömbös miniszterelnöksége idején érintették, hanem – különösen a határrevízió céljai és a magyar gazdaságszerkezet tartós versenyképtelensége miatt – az ország amúgy is egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe sodródott, a magyar belpolitika jobbra tolódása Darányi Kálmán (1936–38), Imrédy Béla (1938–39) és Teleki Pál (1939–41) miniszterelnöksége idején is tovább folytatódott.

A katonatiszti múlttal rendelkező Gömbös Gyula személyében azonban 1932-ben olyan ember került hatalomra, aki osztrák és olasz mintákat alapul véve a parlamenti demokráciának az állam irányította korporációkkal történő fokozatos felcserélését tartotta hatékony megoldásnak arra, hogy Magyarország leküzdje a 20-as évek konszolidációja után bekövetkező politikai és gazdasági válságot.[136] Miniszterelnökként Gömbös kez-

136 Vonyó József: *Diktatúra – olasz mintára,* in: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus.* Pécs, 2001, 52–65. old.

dettől fogva új stílust képviselt. Ő volt az első magyar miniszterelnök, aki kinevezése után megszerkesztett programmal, az ún. Nemzeti Munkatervvel[137] körvonalazta kormányzati elképzeléseit.[138] Ezek középpontjában az öncélú nemzetállam megteremtését tűzte ki célul, amely a különböző társadalmi osztályok e cél szolgálatába állított munkájának központi irányításával valósult volna meg.

A populizmus, noha új jelensége volt a magyar közéletnek és jelentős kétségeket is ébresztett a tradicionális hatalmi elit és a katolikus felsőklérus köreiben a gömbösi „újhullámos" politikával szemben, mindazonáltal a nemzetfelfogás addig kialakult tartalmait használta fel. A szervezett és vezér által irányított társadalom, a népnek kollektívumként, a nemzetnek pedig közösségi célként való felfogása és az öncélú gazdaság megteremtése mind olyan elemek voltak, amelyek a romantikus eredetű nacionalizmus 19. századi fejlődéséből következtek, de amelyek explicit kibomlásához a 20. század kül- és belpolitikai körülményeinek átalakulása kellett.

Amit Magyarország belpolitikájában a szociális kérdés jelentett, ugyanazt jelentette a külpolitikában a nemzeti kérdés. Külpolitikai vonatkozásban ez utóbbi értelemszerűen mint nemzetiségi kérdés merült fel, csakhogy ez a nemzetiségi kérdés más volt, mint az I. világháború előtti. Akkor a magyar nemzettudat etnicizálódása folytán a magyar jogállamiság teher- és próbatételévé vált, az I. világháború után viszont a határokon túli magyarság sorskérdéseiben a visszájára fordult. A két világháború közötti időszakban a magyar politikai és tudományos elit nemzeti és nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos felfogásában törésvonalat jelentett 1938, a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés éve. Míg az 1920 és 1938 közötti uralkodó nemzeteszmék a kisebbségben élő nemzetek önrendelkezését s az önrendelkezés jogi, politikai biztosítékainak megteremtését emelték központi feladattá, addig az 1939 és 1941 közötti időszak-

137 A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve, in: Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc: *Magyarországi Pártprogramok 1919–1944.* Budapest, 1991, 330–344. old.

138 Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945.* Debrecen, 1998. 148–149. old.

ban előtérbe került a Szent István-i államesze, a „politikai nemzet" koncepciója.[139] Magyarország 1941-es hadba lépése után pedig már a nemzetiségi kérdés kapcsán sem beszélhetünk a politikai döntések teljes szabadságáról.

A világpolitikai események hatását Magyarország belpolitikájára aligha lehet túlbecsülni. Azonban az államnemzeti gondolkodás válságára a Horthy-rendszerben azért is születhetett rossz válasz, mert a nemzettudat romantikus eredetű tartalmai meggátolták, hogy a trianoni sokkra akár Magyarország belső viszonyainak demokratikus átalakításával, akár a nemzetről való gondolkodás alapfogalmainak átalakításával szülessen meg a válasz. Hozzá kell tenni azonban, hogy a rendszer nem volt homogén, demokratikus ellenzékében és például a magyarságtudomány kialakulásával, létrejöttek ezzel ellentétes irányú kísérletek is, ám ezek a területi revízió céljai miatt gyorsulási pályán mozgó magyar politikai vezetést nem tudták befolyásolni.

Ha a nacionalizmus tartalmainak Horthy-rendszerbeli megjelenését a nemzeti, a szociális és a zsidókérdés alakulásának erőterében vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a 19. századból örökölt problémákat mindhárom területen továbbvitte, és 1944-ig mélypontra juttatta. A nemzetfogalom kiváltságrendszerként való fenntartása elvezetett a kirekesztések többszintű rendszeréhez. Ezeket foglalja össze a következő táblázat:

Problématerület	**Hozzárendelt pozitív érték**	**Beleértett negatívum**	**Kirekesztés típusa**
Szociális kérdés	úriember	nem úriember	a társadalmi helyzet kultusza
Nemzetiségi kérdés	magyar	nem magyar	a nemzethez tartozás kultusza
Zsidókérdés	keresztény	zsidó	a faj kultusza

A Horthy-rendszer „keresztény", „magyar" és „úri" világának mérlegét megvonni nem célunk. A holocaust 600 ezer magyar zsidó áldozata, a 3,5 milliós határokon túli magyarság újbóli el-

139 Cholnoky Győző: *i. m.* 33. old.

vesztése és a „hárommillió koldus” a magyarság kis nemzet voltához képest óriási számokban vall arról, hogy a modern kori magyar demokráciának jogkiterjesztés útján való elképzelése a II. világháború idejére a magyar társadalom és állam integráló képességének teljes kudarcához vezetett.

7. Végkövetkeztetések

Tanulmányom a magyar nacionalizmus történetét követte nyomon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Célom az volt, hogy meghatározzam a politikai romantika helyét a magyar nacionalizmus történetében, s ezt mint időhöz kötött jelenséget elkülönítsem a nacionalizmus romantikus elemeitől, amelyek viszont a romantikának a modern kori magyar nacionalizmus megszületésében játszott szerepe miatt állandó tényezőknek bizonyultak. A politikai romantika ezek szerint a romantikus politikai nemzeteszmény dualizmus kori válsága idején alakult ki, amikor ez a felívelő újkonzervatív politikai gondolkodás tartalmaival telítődve már a romantikus nacionalizmus irracionális, kirekesztő értelmezéséhez vezetett. A tanulmánynak nem volt célja a magyar történelem egy szakaszának „új szempontú" átírása, mivel vizsgálódásaink csupán egyetlen probléma végiggondolására szorítkoztak: arra, hogy a politikai gondolkodásban és retorikában az elmúlt kétszáz évben felmerülő romantikus eredetű fogalmak hogyan kapcsolódnak egymáshoz, s ezek közt mi a politikai romantika helye.

Abból indultunk ki, hogy a modern kori magyar történelmet a független és egyúttal demokratikus Magyarország létrehozásáért való küzdelem témája uralta. Ezt a feudális társadalmi szerkezet lebontásával, a nemesi nemzeteszme jogkiterjesztő átértelmezésével vélte megvalósíthatónak a 19. század politikai elitje, a magyar nemesség. A reformkorban a romantikus politikai nemzeteszmében olyan politikailag is hatékony eszme született meg, amely a német romantika hatására a progresszióhitet a nemzet életére vetítette, és a nemzetépítéstől a független állam létrehozásáig finalista módon jelölte ki a nemzeteszme fejlődéspályáját. A nosztalgikusan felfogott múlt és a nemzeti közösségi lét utópisztikus jövője között így a történelmi fejlődés szükségszerűsége értelmezte az aktuális történelmi eseményeket. Ez a folytonosság tette lehetővé, hogy a nacionalizmus ro-

mantikus tartalmai a későbbi időszakokban is felbukkanjanak. Ebből következett a történelmi Magyarország és a független magyar állam teljes fedésben való elképzelése is, amely a romantikus nacionalizmus egyik legjellegzetesebb koncepciója. A romantikus nemzeteszme magyar sajátossága abban állt, hogy nem a polgárság feudális előjogokkal szembeni küzdelmének ideológiájaként, hanem egy premodern nemesi tradíciót őrző közegben született meg. Ezért amikor ennek a társadalmi csoportnak a modernizációhoz való viszonya kétségessé vált, a nemzettudat nemesi eredetű tartalmai – például a társadalmi megkülönböztetések érvényesítésére való hajlam és a statikus tradíciófelfogás – kerülhettek előtérbe. Míg a romantikus politikai nemzeteszmény a 19. század elején korszerű eszme volt, a 19. század utolsó harmadában a társadalmi és gazdasági változások hatására az újkonzervativizmusból származó eszmék befolyása alá került. Az így megszülető politikai romantika már ezeket az újkonzervativizmusból származó elemeket építette be a nemzettudatba és örökítette tovább a 20. századra.

Az újra felívelő jelenkori nacionalizmus azonban, mivel a szocializmus negyven éve a nemzettudat kérdéseit lappangásra ítélte, csak ehhez a romantikus eredetű, de már historizálódott nemzettudathoz tudott mint saját nemzeti tradícióhoz visszanyúlni. Visszanyúlt a szimbolikus politika és a politikai romantika eszköztárához úgy, hogy közben a tradícióátadás folyamatában beállt hiátus lehetetlenné tette a nemzeti hagyományok szerves fejlődéséhez hozzátartozó kritikai elem beépülését a megújuló nemzettudatba. Ez azért is történhetett így, mert bár az elmúlt rendszer harcosan gondolkodott elődjéről, mégis tovább éltette azt a már a Horthy-rendszerben kialakult politikai meggyőződést, hogy a jelen feletti ellenőrzést csak a múlt feletti uralommal lehet biztosítani. A múlt uralásának igénye pedig mintegy felvonulási terepként kezelte a nemzeti történelmet az éppen aktuális politikai és társadalmi kérdések boncolgatásakor.[140]

[140] Ezt panaszolja már Szekfű Gyula is az Állam és nemzet c. könyve bevezetőjében, s a helyzet azóta sem látszik javulni. Ld. Szekfű Gyula: *Állam és nemzet.* Budapest, 1942. VII. old.

A nacionalizmus felerősödése korunkban globális jelenség. Nemcsak Magyarországon és a posztszocialista országokban, de Európa nyugati felében és az Európán kívüli világban is tapasztalható a fundamentalista nacionalizmus megerősödése. Az, hogy a nacionalizmus fundamentalistává válhat,[141] abból következik hogy a nacionalizmus a nemzettudatot kvázi „nemzetvallási" létre korlátozza, s mint minden hitrendszer, hívői számára az abszolút igazságot jeleníti meg. Az a posztmodern meggyőződés, hogy a különböző közösségi identitások békés egymás mellett élése az uralmi diskurzusok felszámolása után mintegy természetesen létrejön majd, az abszolút hitigazságként felfogott nemzeteszmék esetében nem bizonyult reális várakozásnak. A párhuzamosan bezárkózó nacionalizmusok nemzeti történetírása társadalmi szinten is képes ugyanis az „excepcionizmust", a saját nemzet kivételességébe vetett hitet „tudományosan" alátámasztani, nem tud viszont nem hegemón viszonyrendszert kialakítani pl. az adott ország nemzeti kisebbségeivel szemben. Valódi dialógus hiányában ugyanis – mivel az mindkét felet kiteszi a véleményváltozás eshetőségének – valódi tolerancia kialakulásáról sem beszélhetünk.

A magyar nemzeti történetírás tehát egyrészt ki van téve a belülről, főként a politika felől érkező kihívásoknak. Paradox módon akkor tesz azonban legnagyobb szolgálatot a politikának, amikor megszűnik a politika szolgálólányának lenni, és a múlt tudományaként *sine ira et studio* ellátja háromezer éves feladatát. A múlt feldolgozása ugyanis nem egy szakmai elit, hanem az egész társadalom ügye, mert „aki a múltját nem ismeri, arra kényszerül, hogy megismételje azt".[142] A magyar nacionalizmus esetében a helyes múltértelmezést szolgálhatná a statikus tradícióértelmezés dinamikussá tétele, amely így egyrészt lehetővé tenné, hogy mindaz az érték, amelyet a romantikus nacionalizmus a kultúra és politikai gondolkodás terén létrehozott, az eleven hagyományanyag részét képezze, másrészt

141 Erről ír E. Gellner már 1992-ben, különös tekintettel az iszlám fundamentalizmus és nacionalizmus összefüggéseire. Ld. E. Gellner: *Postmodernism, Reason and Religion.* Routledge, 1992.

142 Egy felirat szövege az auschwitzi emlékhelyen.

azonban nem akadályozná meg a tradíció alkotó önfelülírásának lehetőségét. A művészeteknek ebben Ady, Bartók és József Attila óta van már mit felmutatniuk, a társadalomtudományoknak ezt több évtizednyi késéssel kellene pótolniuk.

Másrészt a történetírás annak a feladatnak is egyre inkább meg kell hogy feleljen, hogy a nemzet történetét tágabb, a nemzetitől eltérő, komparatív perspektívában legyen képes látni. A magyar nemzettudat történetének vizsgálata szükségképpen ki kell hogy egészüljön a környező népek, elsősorban az egykori történelmi Magyarország nemzetiségei nacionalizmusának vizsgálatával,[143] mert ezek által a sajátunkról is többet tudhatunk meg. Ezt akár egyoldalúan is meg kell tenni, mert a történelmi Magyarország örököseként egyedül a magyarság van abban a helyzetben, hogy a Kárpát-medence valamennyi országában – ha csökkenő mértékben is – jelen van. Így a régiónkról, ennek közös és egységes múltjáról és lehetséges közös és egységes jövőjéről alkotott perspektívánk lényegesen más, mint szomszédainké.

143 Itt elsősorban a „sikeres nacionalizmusokra" gondolok. Azokra, amelyek a nacionalizmus fejlődéspályáján eljutottak a nemzet megalkotásáig és a saját állam létrehozásáig.

Felhasznált irodalom

BEREND T. Iván: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században.* Budapest, 2003.

BEREND T. Iván: *Romantika, nacionalizmus, modernizáció,* in: História 2001/3. www.historia.hu.

BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem,* in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok,* II. köt. Budapest, 1986. 569–619. old.

BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom.* Budapest, 1989.

BRETTER Zoltán: *Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme,* in: Világosság, 2003/7–8. 43–52. old.

CASANOVA, José: *Public Religions in the Modern World.* University of Chicago Press, 1994.

CHOLNOKY Győző: *Állam és nemzet – Uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon, 1920–41.* Budapest, 1996.

CSÁKY, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln, 1967.

DÉNES Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat – Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Budapest, 1999.

DÉNES Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon,* Budapest, 2001.

DOORMAN, Maarten: *A romantikus rend.* Budapest, 2006.

DUNN, John: *A demokrácia – Befejezetlen utazás Kr. e. 508 – Kr. u. 1993.* Budapest, 1995.

ELIAS, Norbert: *A németekről,* Budapest, 2002.

ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között,* in: Valóság, 1976/4. 22–53. old. és 1976/5. 36–58. old.

GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism.* Oxford, 1983.

GELLNER, Ernest: *Postmodernism, Reason and Religion.* Routledge, 1992.

GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945.* Budapest, 1997.

GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923.* Budapest, 1977.

GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár politikai nézetei a századelőn,* in: Hegedűs András és Bárdos István: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon,* Esztergom, 1999. 165–177. old.

GERŐ András: *Képzelt történelem.* Budapest, 2004.

GERŐ András: *Magyar polgárosodás.* Budapest, 1993.

GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944.* Budapest, 1991.

GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 2000.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998.

HANÁK Péter: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában,* in: Történelmi Szemle, 1997/2. 159–179. old.

HOBSBAWM, E. J.: *A nacionalizmus kétszáz éve.* Budapest, 1997.

HROCH, Miroslav: *A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig,* in: Regio, 2000/3. 3–25. old.

JANOS, A. C.: *Húzzunk határvonalat a szociológia és a teológia között!* In: www.aetas.hu/2002 1-19

JANOS, A. C.: *Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945.* Princeton, 1982.

KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, 1997.

KOCKA, Jürgen: *Bürgertum im 19. Jahrhundert – Deutschland im europäischen Vergleich.* München, 1988.

KOSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Budapest, 1997.

KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő – A történeti idők szemantikája.* Budapest, 2003.

LAFONT, Ghislain: *A katolikus egyház teológiatörténete.* Budapest, 1998.

LACZKÓ Miklós: *Szerep és mű.* Budapest, 1981.

LACZKÓ Miklós: *Sziget és külvilág.* Budapest, 1996.
LEHMANN, Hartmut: *Protestantisches Christentum im Prozeß der Säkularisierung.* Göttingen, 2001.
MANN, Golo: *Németország története, 1919–1945.* Budapest, 1997.
MARTIN, David: *A General Theory of Secularization.* Oxford, 1978.
NÉMETH G. Béla: *Az egyensúly elvesztése – A német romantika.* Budapest, 1978.
ORMOS Mária: *A történelem vonatán.* Budapest, 2005.
ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945.* Debrecen, 1998.
PAPP Sándor: *A határon túli magyar nemzeti közösségek életrajza, 1918–1988.* Veszprém, 1999.
PELIKAN, Jaroslav: *The Christian Tradition*, 5. kötet. Chicago–London, 1991.
ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999.
ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1998.
ROMSICS Ignác – SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 2005.
SCHLUCHTER, Wolfgang: *Rationalism, Religion and Denomination.* Berkeley, 1989.
SUGAR, Peter F.: *East European Nationalism, Politics and Religion.* Ashgate, 1999.
SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918.* Budapest, 2003.
SZABÓ Miklós: *Politikai gondolkodás 1890–1918 között,* in: Hanák Péter (főszerk.) – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története, 1830–1918*, VII/2. köt. Budapest, 1988.
SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Romantika: világkép, művészet, irodalom,* in: Szegedy-Maszák Mihály – Hajdú Péter (szerk.): *Romantika: világkép, művészet, irodalom.* Budapest, 2001. 7–20. old.
SZEKFŰ Gyula: *Állam és nemzet.* Budapest, 1942.
SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934.

TÓTH Zoltán: *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”* in: Századvég, 1991/2–3. 75–131. old.

VONYÓ József: *Diktatúra – olasz mintára,* in: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus.* Pécs, 2001. 52–65. old.

WALLERSTEIN, Immanuel: *The Modern World-System.* New York, 1974.

SUMMARY

Nationalism and Political Romanticism in Hungary from the Beginning of the Nation-building Process to World War II

The essay follows the trajectory of Hungarian nationalism from the nation building period through the Compromise era to interwar Hungary with the aim to survey the romantic elements of Hungarian nationalism. Nationalism is viewed as a coherent and contingent idea, which emerged at the beginning of the 19th century under the inspiration of romantic world view. It is supposed that numerous concepts and elements, which romantic nationalism developed, survived the founding period of the „reform era" and occured later at crucial moments of national history. The essay examines these formative periods in order to find out in what ways these romantic tenets of Hungarian nationalism were responsible for the incapabilities of the democratic transformation of a feudal country into a modern, independent and democratic political community before World War II.

Az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány gondozásában eddig megjelent kiadványok:

Kötetek

1. *Médianacionalizmus és európai integráció* (Szerkesztette Ágoston Vilmos)
2. *Közeledő régiók a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átlakulása* (Szerkesztette Réti Tamás)
3. *Az ENSZ kisebbségi kézikönyve* (Szerkesztette Böszörményi Jenő)
4. *Többnyelvűség és EU-integráció. Az európai modell alkalmazhatóságáról a kisebbségi iskolákban* (Szerkesztette Ring Éva)
5. *Felzárkózás vagy bezárkózás? Az európai modell alkalmazhatóságáról a kisebbségi iskolákban.* (Szerkesztette Ring Éva)
6. *Médiapolitika vagy politikai média?* (Szerkesztette Ágoston Vilmos)
7. *Közeledő régiók a Kárpát-medencében II. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átlakulása* (Szerkesztette Réti Tamás)

Műhelytanulmányok

1. Huszka Bea és Ádám János: *A gazdasági integráció esélyei Szerbia és Szlovákia határ menti régióiban* (Szerkesztette Réti Tamás)
2. Mézes Zsolt László: *A dél-tiroli autonómia egyes elemeinek adaptációs lehetőségei a határon túli magyarok vonatkozásában*
3. Zolnay János: *A „roma ügy" és finanszírozása*
4. Jakab Attila: *Az erdélyi magyar történelmi egyházak társadalmi szerepe*
5. *Átalakuló régiók (A Partium, a Bánság és Közép-Erdély gazdasága)* (Králik Lóránd és Tibori Szabó Zoltán tanulmányai, szerkesztette Réti Tamás)
6. Ágoston Vilmos: *Médianacionalizmus és európai integráció. Magyarország és Románia*
7. Mézes Zsolt László: *Állam és egyház viszonyának változásai Franciaországban;*
   Jakab Attila: *A laicitás*

8. Zolnay János: *A romapolitika sarokpontjai és finanszírozása*
9. *Átalakuló régiók. Székelyföld és Erdély gazdasága: az innováció és a versenyképesség egyes kérdései* (Sánduly Edit és Szabó Árpád, valamint Juhász Jácint és Györfy Lehel tanulmányai, szerkesztette Réti Tamás)
10. *Átalakuló régiók. Dél-Szlovákia és a magyarok által lakott régiók gazdasági helyzete* (Ádám János, Morvay Károly, Reiter Flóra, Semsey Ilona és Tóth Attila tanulmányai, szerkesztette Réti Tamás)
11. Jakab Attila: *A protestáns Erdély. Az erdélyi magyar protestáns egyházak és vallási közösségek társadalmi szerepe*
12. Mézes Zsolt László: *A magyar kormányzat kisebbségpolitikájában alkalmazott jogi eszközök nem szándékolt következményei*
13. Jakab Attila: *A pluralitás vonzáskörében – Csíkszereda történelmi, társadalmi és vallási mikroszociográfiája*
14. Jakab Attila: *Többszörösen kisebbségben – A magyarországi román kisebbség vallási arculata és az ortodox egyház társadalmi szerepe*
15. Jakab Attila: *Székelyföld – Mítosz és valóság*
16. Zolnay János: *Oktatáspolitika és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban*
17. Huszka Beáta: *A szerb–magyar gazdasági kapcsolatok fejlődésének lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után*
18. Jakab Attila: *Csángóság és katolicizmus – Az identitástudat változásai*
19. Hegedűs Dániel: *A határokon átívelő együttműködés nemzetközi jogi háttere I. – Multilaterális keretek és a Magyar Köztársaságot érintő kelet-közép-európai bilaterális együttműködési formák áttekintő elemzése*
20. Böszörményi Jenő: *Nyelvhasználati jogok a bírósági eljárásokban*
21. Mézes Zsolt László: *A külföldiek munkavállalása Magyarországon*
22. Majoros András: *Verseny és együttműködés – Magyarország és Románia külgazdasági kapcsolatainak nemzetgazdasági és regionális dimenziói*

Jelentések

1. *Cigánynak lenni Magyarországon – Jelentés 2002: A változások, az ígéretek és a várakozások éve* (Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika)

2. *A Roma's Life in Hungary – Report 2002: A Year of Changes, Promises and Expectations* (Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika)
3. *Cigánynak lenni Magyarországon – Jelentés 2003: Látványpolitika és megtorpanás* (Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika)
4. *A Roma's Life in Hungary – Report 2003: Illusory Politics and Standing Still* (Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika)
5. *Cigánynak lenni Magyarországon – Jelentés 2004: Helybenjárás* (Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika)
6. *A Roma's Life in Hungary – Report 2004: Stagnation* (Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika)

Háttéranyagok

1. *A Patrubány-jelenség. Részletek az MVSZ és a VET sajtószolgálatának e-mailen küldött tájékoztatásaiból* (Szerkesztette Ágoston Vilmos)
2. *Beutazás, tartózkodás, tanulmányok folytatása, munkavállalás, letelepedés és állampolgárság megszerzése Magyarországon* – Tájékoztató a tennivalókról, különös tekintettel a határon túli magyarokra (Szerkesztette Mézes Zsolt László)

A kiadványok letölthetők az EÖKiK honlapján (http://www.eokik.hu), vagy személyesen átvehetők a kiadóban.